

RAFAEL MONFERRER

*En el Xcè. aniversari de la seua construcció.
El campanar de Vilafranca i les seues campanes*

«ESTUDIS CASTELLONENCs»
N.º 9 2000-2002, pp. 837-874

*Christophori Guardiola et Centelles, presbyteri.
In memoriam*

Potser més d'un investigador interessat i documentat sobre la terra, i especialment sobre la comarca d'Els Ports s'haurà adonat que en la bibliografia sobre Vilafranca¹ crida l'atenció el fet de no trobar cap notícia sobre el seu campanar, una mostra d'arquitectura contemporània que, en ser de vida

1. Bibliografia general i específica sobre la Vilafranca que ens ocupa, fins el 1986, figura a: R. MONFERRER [GUARDIOLA], *El temple parroquial de Vilafranca*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 1986a.

Per motius de compaginació i espai s'ometen uns altres treballs recentment apareguts recordant només els títols més sel·leccionats amb la finalitat d'actualitzar la bibliografia específica sobre Vilafranca fins 2003. Vid. F. ARASA, «El poblament medieval precristià en la comarca dels Ports segons la documentació», a: *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mn. Manuel Milián Boix (Morella, 1908-1989)*, Morella, AMIC, 1991, pp. 83-102; *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*, València, Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, Tesi doctoral, 1995; «Estat de l'arqueologia a la comarca dels Ports», *XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Morella, 19-20 d'octubre de 1996, Castelló, Diputació de Castelló, 2000, vol. I, pp. 15-36; M. A. BAILA PALLARÉS, *Transició demogràfica i canvis recents en la població d'una regió mediterrània*, Castelló, Diputació de Castelló, 1990; P.-E. BARREDA I EDO, «El Regne de Culla (1093-1103). Una aproximació a la història del País Valencià entre els segles XI i XII, en plena dominació musulmana», *Boletín del Centro Estudios del Maestrazgo (BCEM)*, III, (8), 1984, pp. 9-22; «Un recull sobre els ordes militars al Castell de Culla (Alt Maestrat) (1213-1330)», a: *Primeres Jornades sobre Ordes Religioses i Militars als Països Catalans, segles XII-XIX* (Montblanc, 1985), Tarragona, Diputació, 1994, pp. 188-199; «Del Riu de les Truites a Vilafranca (notes sobre el primer segle d'història vilafranquina)», *Boletín de Amigos de Morella y Comarca (BAMYC)*, IX, 1987-88, pp. 153-162; «Balasc d'Alagó Conquistador de Culla (1231-1234)», *BCEM*, VI, (23), 1988, pp. 11-18; *La Carta de Població de Benassal (1239)*, Barcelona, Muntaner, 1988; «Els Alagó, senyors de Vilafranca (1270-1300)», a: *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mn. Manuel Milián i Boix (Morella, 1908-1989)*, Morella, AMIC, 1991, pp. 103-126; «El segle XIII a Ares: la població», *BCEM*, X, (40), 1992, pp. 25-34; XII, (45-46), 1994, p. 20; «Un antic document cristià del Castell de Culla: la donació del Mallo (1203)», *BSCC*, LXIX, (2), 1993, pp. 211-217; «Contribució a l'estudi del *Tenal*: tres aspectes», a: *Tenal*, Vilafranca, Parròquia de Santa Maria Magdalena, 1996, pp. 175-186; «La fundació de la Hispano Fuente en Segures a Benassal el 23 de maig de 1913», *BCEM*, XIV, (55-56), 1996, pp. 144-172; «Paleotoponímia de Benassal, la Tinença de Culla i d'Ares», *Estudis Castellonencs*, 8, 1998-99, pp. 667-725; «Aspectos filológicos de la toponímia de los pergaminos condales», a: *Fuentes toponímicas en los pergaminos condales de chancillería de la Archivo de la Corona de Aragón (siglos IX-XII) y su valoración histórica*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Càtedra de Paleografia i Diplomàtica, 1999, pp. 15-30; «Fons històric de l'Arxiu Parroquial de Vilafranca», *XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Morella, 19-20 d'octubre de 1996, Castelló, Diputació de Castelló, 2000, vol. I, pp. 327-334; P.-E. BARREDA I EDO, J. PERAIRE, «Toponímia de Benassal», a: *Cooperativa Agrícola Benasalense. 50 Aniversari (1949-*

relativament curta i com que no té massa atractius artístics, almenys com els que habitualment trobem descrits als llibres, monografies i articles sobre el tema, la seua presència escapa de l'interés, i, en conseqüència és omesa pels escriptors curiosos i pels historiadors inclosos els locals, malgrat ser una de les construccions més emblemàtiques de la població i, dins el seu estil, única a la comarca portenca i un important exponent d'aquest corrent artístic de les terres castellonenques alhora que constitueix la darrera gran obra de pedra a tot el territori nord del país.

1999) (II), Benassal, Cooperativa Agrícola Benasalense, 1999, vol. 2, pp. 161-468; J. BÉRCHEZ, *Arquitectura renacentista. Renaixentista valenciana (1500-1570)*, València, Fundació Bancaixa, Obra Social, 1994; J. COMAS DELLÀ, J. COMAS SIFRE, *Els masos valencians. Vilafranca 1800-1900*, Castelló, Diputació de Castelló, 2002; V. DELTORO, E. CEBRIÁN, C. VIVES, *Conservación de un espacio natural: el Barranc dels Horts*, València, Fundació Bancaixa, 1996; J. M. FALCÓ, «Tañen las campanas... se mantiene la tradición», *Mediterráneo, Cultura i Aula*, V (XXI), 15 juny 1988, p. VII; S. GAMUNDÍ, *La comarca dels Ports. Su patrimonio y sus gentes*, Morella, Fundació 50 Sexenni, 1994; E. GARCÍA SALVADOR, «La Parròquia de Vilafranca en temps del Doctor Tena», a: *Tenal*, Vilafranca, Parròquia de Santa Maria Magdalena, 1996, pp. 101-129; LL. GIMENO BETÍ, *Estudis lingüístics dels parlars de les comarques del Nord de Castelló*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 1994; *Atles Lingüístic de la Diòcesi de Tortosa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1997; F. JEREZ MOLINER, «El llibre i el seu art», a: *Tenal*, Vilafranca, Parròquia de Santa Maria Magdalena, 1996, pp. 187-197; J. F. MATEU BELLÉS, «El 'Tenal' o la ploma erudita d'un beneficiat de Vilafranca», a: *Tenal*, Vilafranca, Parròquia de Santa Maria Magdalena, 1996, pp. 19-24; N. MESADO OLIVER, «Nuevas pinturas rupestres en la 'Covatina del Tossalet del mas de la Rambla'», Vilafranca, Castellón», *Lvcentvm, VII-VIII*, 1988-89, pp. 45-47, 51; F. MIRALLES, J. MONFORT, M. MARÍN, *Els homes i les pedres. La pedra seca a Vilafranca: un paisatge humanitzat*. Castelló, Diputació de Castelló, 2002; J. MONFERRER I GUARDIOLA, «El tracte de cavalleries al Maestrat (1838-1855)». *Ias. Jornadas sobre Arte y Tradiciones en el Maestrazgo*, Benicarló, 16, 17 y 18 de enero de 1987, CEM, 1988, pp. 271-285; «Intercanvis artístics entre Vinaròs, el Baix Maestrat, i Vilafranca, els Ports, al segle XVI». *III Congrés d'Història del Maestrat, Vinaròs, 27, 28, 29 setembre 1989* [comunicació, en premsa]; *La Pobla del Bellestar i l'ermita de Sant Miquel*, Vilafranca, Alejalila, 1993; *Coses del Llosar*, Vilafranca, Majoralia, 1994; «'La Hispano' pionera del transport al Maestrat», *BCEM, XIII*, (51-52), 1995, pp. 23-44; «Trapissondes de la primera guerra carlina a Vilafranca», *BCEM, XIII*, (51-52), 1995, pp. 132-142; «Aproximació a la Vilafranca del XVIII», a: *Tenal*, Vilafranca, Parròquia de Santa Maria Magdalena, 1997, pp. 25-70; *La Publicata de Sant Antoni -la recuperació d'una festa perduda-*, Programa de la Fiestas de La Publicata, 1997; *Vilafranca: evolució urbana d'un poble industrial*, València, Ecomuseu dels Ports i el Maestrat, 1997; «Coneixent la comarca: Els Ports. Coneixent el poble: Vilafranca», *XXIIè Aplec Excursionista dels Països Catalans. Vilafranca, Comarca dels Ports*, 9-10-11-12 d'octubre 1998; R. MONFERRER, «Itinerari musical vilafranquí. La música oblidada de Vilafranca», *BCEM, III*, (11), 1985, pp. 59-72; «Antonio Monfort historiador de Vilafranca. Breve nota bio-bibliográfica», *BSCC, LXII*, (1), 1986b, pp. 77-93, i a: *Historia de la Real Villa de Vilafranca del Cid*. Edició crítica de Josep Monferrer, Vilafranca, Ajuntament, 1999; pp. 39-49; «Breu resum del topònim de Vilafranca i el Maestrat», *Penyagolosa*, (6), 1986c, pp. 8-9; «Els instruments musicals del temple parroquial de Vilafranca», *BAMYC, VIII*, 1987, pp. 71-91; «Panoràmica arquitectònica de Vilafranca», *Mediterráneo, Cultura i Aula* V (VIII), 2 març 1988, pp. VI-VII; «La plaza de toros de Vilafranca», *Mediterráneo, Cultura i Aula* V (XVII), 18 maig 1988, pp. VI-VII; «El campanar de Vilafranca», *Mediterráneo, Cultura i Aula* V (XXI), 15 juny 1988, pp. VI-VII; «El arquitecto castellanense Francisco Tomás Traver», *BCEM, VII*, (28), 1989, pp. 45-48; «750è aniversari de la Carta de Població de Vilafranca (1239-1989)», *AU!*, IV, (13), 1990a, pp. 24-25; «Decoro festa (Vilafranca)». *But. Gremi de Campaners Valencians*, I, (2), 1990b, p. 1; «Don Joaquín Salvador y Benedicto y el Catálogo de Botánica (1866)», *Estudis Castellonencs*, 5, 1992-93, pp. 201-254; «El explorador Marcelino Andrés y su viaje por las costas del Golfo de Guinea y el antiguo Reino de Dahomey», *BSCC, LXVIII*, (12), 1992, pp. 253-280; *En el setenta aniversario del Himno de la Mare de Déu del Llosar*, Morella, F. Carceller, 1993; «Vilafranca del 1793 vista per Cavanilles i tres consideracions», *BCEM, XIII*, (51-52), 1995, pp. 119-130; «El más antiguo grabado de la Mare de Déu del Llosar. A propósito de la fiesta de la Verge del Lledó», *Castellón Diario, Festes del Lledó*, 5 maig 1996, pp. 14-15; «Los toques históricos de las campanas de Vilafranca», a: *Actas del I Congreso Internacional de Campaneros de Europa*, Segorbe 13-15, diciembre 1991, Sogorb, Fundación Bancaja, 1996, pp. 226-229; «El doctor mossèn Antoni Tena (1720-1796), un capellà del segle XVIII. Notes per a una biografia», a: *Tenal*, Vilafranca, Parròquia de Santa Maria Magdalena, 1996c, pp. 71-100; «Cavanilles y las mordeduras de víbora», *Saitabi*, 46, 1996, pp. 359-369; *La Magdalena de Vilafranca: de l'esplendor a l'ocàs. Una aproximació històrica*. Programa Fira Magdalena 1997; «Història i art al Boletín de Amigos de Morella y su Comarca», *XL Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*, Morella 19-20 d'octubre de 1996, Castelló, Diputació de Castelló, 2000; vol. I, pp. 417-425; «Cura vegetal en el tractament de les mossegades d'escurçó segons Cavanilles», *XL Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*, Morella 19-20 d'octubre de 1996, Castelló, Diputació de Castelló, 2001, vol. II, pp. 445-452; «Vilafranca, poble amb major incidència de càncer gàstric de la nostra zona», *XL Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*, Morella 19-20 d'octubre de 1996, Castelló, Diputació de Castelló, 2001; vol. II, pp. 445-452; «Joaquín Salvador y Benedicto (1827-1896). Breve nota bio-bibliográfica», *BSCC, LXXI*, 1996, (3), pp. 351-350; «Cavanilles y el tratamiento de las mordeduras

Són diversos els motius que m'han animat a encetar la present nota. A més del servei que el campanar i les campanes han prestat a la vida del poble, hi ha un altre d'ordre personal, com és l'íntima i quasi innata afició pel campanar i, especialment, a les campanes,² afecció empeltada i empremtada per l'entranyable persona a qui es dedica aquesta nota *in memoriam*. Potser, però, el mòbil més poderós ha estat el tòpic massa difós entre alguns estudiosos de la terra: «el campanar de Vilafranca [artística i monumentalment] *no val res*» (*sic*), opinió que de cap manera compartisc.

Certament, el campanar no s'ajusta a l'estètica clàssica i historicista com moltes obres incloses temporalment en aquests anys que no responen a la referida estètica, les quals són de manera sistemàtica arraconades i menyspreades en considerar-les sense el més mínim valor artístic. El campanar és un exemplar eclèctic i no per això sense gràcia arquitectònica. I és aquest tret d'aparent manca de curiositat artística la que em porta a fer-li justícia amb el present estudi a propòsit del XCè aniversari de la seua construcció. Si a tot això afegim el premeditat oblit de què ha estat objecte en les diverses publicacions locals, hom comprendrà millor les raons que m'han mogut escriure aquestes pàgines.

El present treball que vol ser una memòria històrico-descriptiva de la torre vilafranquina i les seues campanes, és el resultat de la consulta dels fons documentals de l'Arxiu Parroquial i de laborioses observacions *in situ* que complementen el material inexistent als arxius. I és per això que no cal buscar-hi erudició documental ni elucubracions en l'ornat d'aquesta nota així com unes altres possibles explicacions i versions antropològiques, sempre atrevides per a un clínic d'hospital aficionat com és l'autor d'aquestes pàgines.

UNA MOSTRA D'ARQUITECTURA CONTEMPORÀNIA

Des d'antic hi hagué campanes a Vilafranca i, per tant, campanar. La litúrgia de l'església demanava el concurs d'aquelles i la torre o espadanya era necessària per a la seua col·locació.

de víbora», *BSCC, LXXXIII* 1997, (3): 411-424; «*Beatus vir. Vicent Fabregat (1929-1998)*», *Levante de Castelló-EMV*, 5 setembre 1998, p. 14; «Un estudio de etnografía local. La desaparecida *solispassa* de Vilafranca», *Estudis Castellonencs*, 8, 1998-99, pp. 147-179; «Estel de Vilafranca», *Levante de Castelló-EMV*, 8 setembre 2000, p. 9; *Sant Antoni: múltiple, divers i vilafranquí*. Programa de Festes de "La Publicata" en honor a Sant Antoni Abat. Vilafranca, Gener 2002; «L'explorador Marcel·lí Andrés (1807-1837). Notícia biogràfica», *Saitabi* [en premsa]; A. MONFERRER I MONFORT, *Sant Antoni, sant valencià*, València, Consell Valencià de Cultura, 1993; «Notes sobre cants litànics de transmissió oral a les comarques de Castelló: l'*Oh vere Deus*», *Seminari Europeu d'Etnomusicologia Mediterrània* (SEEM A, València-3, Enccontres del Mediterrani), Campello 29 setembre-2 octubre 1994; *La salpassa*, València, Consell Valencià de Cultura, 1995; «La religiositat local en la parròquia de Vilafranca al segle XVIII: Ermites, confraries i festes», a: *Tenal*, Vilafranca, Parròquia de Santa Maria Magdalena, 1996, pp. 131-173; A. MONFORT TENA, *Historia de la Real Villa de Vilafranca del Cid*. Edición crítica de Josep Monferrer, Vilafranca, Ajuntament, 1999; R. PITARCH I GARCÍA, *Coneixements bàsics de la flora i vegetació de la província de Castelló. Itineraris*, Castelló, Diputació de Castelló, 1994; «Càlculs de diversitat en comunitats vegetals de la província de Castelló», *Ribalta. Quaderns d'Aplicació Didàctica i Investigació*, 7, 1994, pp. 65-81; 8, 1994, pp. 121-136; *Estudi de la flora de los montes de Palomita y el Bovalar de Vilafranca (Castelló)*, Castelló, Diputació de Castelló, 1995; «Aplicació de les dades termo-pluviomètriques de quatre estacions metereològiques de l'interior de la província de Castelló», *BSCC, LXXI*, (4), 1995, pp. 575-590; «La sequera edàfica de 1994 a la comarca dels Ports», *Ribalta. Quaderns d'Aplicació Didàctica i Investigació*, 9, 1995, pp. 131-139; «Aproximació a la vegetació de la comarca dels Ports», *XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Morella 19-20 d'octubre de 1996, Castelló, Diputació de Castelló, 2001, vol. II, pp. 405-425; «Plantes endèmiques de la comarca dels Ports», *XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Morella 19-20 d'octubre de 1996, Castelló, Diputació de Castelló, 2001, vol. II, pp. 427-436; *Plantes medicinals del terme de Vilafranca, Castelló*. Castelló, Diputació de Castelló, 1998; R. PITARCH, J. B. PERIS, R. ROSELLÓ, E. SANCHIS, «El Barranc d'Aznar (Vilafranca, Castelló): un lloc de la comarca dels Ports a conservar», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, 7, 1996, pp. 21-23; D. RIPOLLÉS, S. MONFORT, *Camins i paisatges de Vilafranca. Guia d'itineraris a peu. Història, Geografia, Riquesa natural*. Vilafranca, 2001; R. VIRUELA MARTÍNEZ, *Morella: Poblamiento, industria y agricultura*, Castelló, Diputació de Castelló, 1992.

2. Hom entén per afició a les campanes la predisposició personal cap als tocs de campanes, en les vessants d'escoltar, reconèixer i gaudir els tocs. LLOP I BAYO, F. *L'afició a les campanes*, València, Consell Valencià de Cultura, 2003, p. 123.

A la façana principal del temple, al costat de l'evangeli, s'alçava el primitiu campanar.³ La seua planta era quadrada; les cantonades de pedra picada, i les parets de pedres llambordes disposades amb aparell *incertum*. No tenia línies arquitectòniques definides, ni l'ornat atractiu per admirar-la, ni més portals que els de les quatre campanes rematats en arcs de mig punt. Una fantàsica estampa de l'època intitolada «ataque a Vilafranca del Maestrat» (*sic*), que podria correspondre perfectament a qualsevol altre poble dels assejats pels carlins reproduïda a l'obra de V. Boix,⁴ així mateix ho dóna a entendre. Des de mitjan segle XIX hi havia l'esfera del rellotge orientat vers la porta principal de l'església i la Sala, és a dir, cap al Maset. El campanar tenia molt poca alçada, poc més que l'església, i la seua base era prou ampla i redona als solaments, però no hi ha notícies ni fons documentals a l'abast que puguen aportar més dades, perquè els testimonis orals actuals són, d'altra banda, de dubtosa credibilitat i això fa gairebé impossible una acurada descripció.

La història del campanar és recent. El 15 de juliol de 1903 s'acabava la demolició de la primitiva i anterior torre a càrrec del poble perquè feia panxa, es vencia sobre l'edifici de l'escola adjacent –anomenada popularment l'*Escoleta del campanar*– i amenaçava ruïna. La situació no era nova, el 9 de desembre 1880 aparegué a la premsa castellanenca la següent nota:

«El alcalde de Villafranca [Germán Tena] ha denunciado a la Diputación Provincial el estado ruinoso de la torre de la Iglesia con cuyo motivo el arquitecto provincial D. Manuel Montesinos con su ayudante el Sr. Dolz, se constituyeron inmediatamente en el citado pueblo, y resultado que el edificio se encontraba tan sumamente deshecho que amenazaba desplomarse, ordenó su inmediata demolición lo cual se ha empezado a practicar».⁵

Això mateix es desprén de la sessió ordinària de la Diputació del 22 de desembre de 1880, com es pot llegir a l'epígraf *Construcciones civiles*:

«Dada cuenta de un oficio del Sr. Arquitecto provincial, de fecha trece de los corrientes, en el que manifiesta que inmediatamente después de recibir la comunicación que el Sr. Vicepresidente de la Comisión le dirigió con fecha veinte y siete de noviembre último y en que se le dió traslado del oficio que el Sr. Gobernador Civil dirigió a la citada Comisión con motivo de hallarse la torre campanario de Villafranca del Cid en estado de inminente ruina, se puso de camino de dicha población, y que habiendo reconocido la expresada torre, pone de manifiesto el estado de ruina en que se encuentra, motivos de esta y medios del momento propuestos para evitar desgracias en el derribo que de ella debe practicarse; la Comisión acuerda que se dé traslado de la referida comunicación del Arquitecto al Sr. Gobernador, para su debido conocimiento, toda vez que el inicio prestado por aquel es requerido por dicha superior autoridad».⁶

L'obra del campanar fou iniciada a darreries de setembre de 1908, i s'acabà d'una manera definitiva el 1911.

La torre, com s'ha anotat, és una mostra d'arquitectura contemporània, d'una construcció senzilla i sense adorns. Amb molt poca decoració, en què predominen els elements arquitectònics sobre els decoratius, presenta una tendència i llenguatge de certa línia clàssica més aviat popular que acade-

3. R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], pp. 97-100; *op. cit.* [nota 1], pp. VI-VII.

4. Figura a la segona edició de la *Historia de la ciudad y del Reyno de Valencia* (1845) de V. BOIX Y RICARTE, «La primera guerra carlista», a: *Historia del País Valenciano*, Barcelona, Cupsa Editorial-Planeta, 1981, vol. IV, p. 197.

5. *La Provincia*, 9 desembre 1880; p. 3.

6. Arxiu Diputació de Castelló, *Libro de Actas de la Excm. Diputación y Comisión Provincial 1880*, s.p. al final.

EN EL XCÈ. ANIVERSARI DE LA SEUA CONSTRUCCIÓ.
EL CAMPANAR DE VILAFRANCA I LES SEUES CAMPANES

micista com s'endevina en alguns campanars catalans com podria ser el de la Mercé de Barcelona i molts més d'arreu a Catalunya. Respon a un estil eclèctico-funcional, les característiques que presidien el gust dels arquitectes de l'època, com era el cas de Francesc Tomás⁷ que en fou l'artífex. Aquest arquitecte que es movia, en una primera època dins del classicisme acadèmic i posteriorment en el modernisme i l'eclecticisme tardà contemporani i cosmopolita, sabé plasmar una obra sòlida i harmònica amb el seu segell i encuny tan personal i característic com són les cantonades bisellades o xamfranades i els sòcols dels parallamps, constant que presideix i s'endevina en les seues principals obres. Potser els esmentats elements esdevenen el tret personal que millor ajuda a identificar l'insigne i desconegut arquitecte. Aquesta construcció de F. Tomás, amb el seu encís i categoria, constitueix amb el temple parroquial el conjunt artístic-monumental més important de la localitat.

7. Francesc Tomás Traver (Castelló, 1866-1928). Arquitecte. Estudià a l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona (1887-1888) i de Madrid on finalitzà la carrera el 1891. F. Tomás ens ha llegat un conjunt d'obres i entre les més notables figuren: el cementeri municipal (1896), panteó de la família Martí (1899) i la reconstrucció de l'antic hospital (1897) de Vila-real. L'Obelisc de Castelló (1898). L'escorxador i altres magatzems de Vila-real (1904). La capella-panteó neogòtic de la família Serra i Ballester del cementeri d'Almassora (1904) i el desaparegut hospital d'Almassora (1908). La «Villa Angelita» (1908) –C. Barberá i Cepriá núm. 30– i el cementeri municipal de Benicàssim (1909). El campanar de Vilafranca (1908-1911). L'Institut «Francisco Ribalta» de Castelló (1912-1915). Autor del plànol de la vila i dels projectes del cementeri i de la urbanització i d'alineació de l'Avda. del Llosar de Vilafranca (1904); Jardí dels Plans (1916), urbanització dels entorns de la Font d'en Segures, de l'eixample de la placeta de davant la Font d'en Segures (1916) i del camí-passeig (1926) a Benassal. L'antic Banc de Castelló (1921-1923) –avui Banc de València–, construcció inspirada en l'antiga «Equitativa» de Madrid (C. Alcalá, 12, seu del «Banco Español de Crédito» obra del seu mestre José Grases, i el desaparegut Hotel Suízo, a la Porta del Sol, de la capital de La Plana.

Fou un incansable propagador del progrés urbà castellanenc. La seua signatura apareix als plànols dels principals edificis de l'època a Castelló com el «Círculo Artístico y Literario» (1904), la casa dels Caragols (1900-1910) del C. Major núm. 78; l'enderrocat «cuartelillo» modernista de la Guàrdia Civil (1904) del C. d'Enmig, així com unes altres cases dels carrers: Amunt núm. 24 (1902-1904), 54 (1902), 64 (1902), 65 (1902-1904), 85 (1902), 100 (1902-1904), 130 (1915); Enmig núm. 10 (1900-1905), 21 (1903-1904), 51 (1915-1918), 53 (1923-1926), 63 (1900-1905), 83 (1904), 85 (1897); Colón núm. 26 (darrerries XIX) i 47 (1898-1899); Cavallers núm. 47 (1910-1911); Pl. de la Pau núm. 9 (1905); Pl. de la Independència núm. 8 (1903); Trinitat núm. 2 (1912-1913); Major núm. 3 (1900-1915), 50 (1911); Ruiz Zorrilla núm. 16 (1925); Sant Francesc núm. 9 (1926); Pl. Tetuán núm. 14 (1910-1912); Vera núm. 7 (1900-1910); Passeig Bonavista núm. 15 (1915-1920), Mas dels Artola del camí de Lledó (1915-1920) i unes altres als carrers Mealla, Navarra, etc. a Castelló. Casa del C. Major de Sant Domènec núm. 18 de Vila-real (1904), etc.

Amb G. Ros de Ursinos, fou codirector en l'obra del Teatre Principal de Castelló (1890-1894) i dissenyador de l'església de la Soledat (1904). Amb M. Montesinos col·laborà en la de l'Escola Pia (1898-1900) i de la Trinitat (1894-1915). Autor del projecte de rehabilitació de la façana principal de l'Ajuntament de Castelló (1914). Traçà l'ampliació de la Porta del Sol de Castelló (1925), el disseny de la frustrada urbanització de la plaça de l'Hort dels Corders (1927) i el projecte i començament del Mercat Cobert de Vinaròs (1922), obra que degut a la seua mort, fou continuada i finalitzada per Francesc Maristany Casajuana, el seu successor en el càrrec d'arquitecte municipal de Castelló. Fou també arquitecte municipal de Vila-real i de Castelló (1910-1927) i director de l'Escola d'Arts i d'Oficis de la capital de La Plana.

Francesc Tomás, l'il·lustre i desconegut «arquitecto que gozó de prestigio nacional al obtener recompensas en varios concursos», entre altres serveis i mèrits propis pot exhibir-ne els següents: arquitecte de la Reial Acadèmia de San Fernando (Madrid); membre de la Comissió Provincial de Monuments Històrics; autor de projectes promoguts en concursos nacionals; expansionat de la Diputació de Castelló. Arquitecte d'alguns pobles de la província (Vila-real, Vilafranca, Benicàssim, Benassal); amb l'arquitecte Grases Riera treballà en els projectes de l'«Equitativa» de Madrid i en el monument al rei Alfons XII en el Retiro de Madrid. Arquitecte provincial suplent [M. Montesinos Arlandis]. Director de diverses excavacions i restauracions de monuments històrics en aquesta província i autor de diversos articles d'art.

Tomás Traver, malgrat tractar-se d'un dels fills i arquitectes més rellevants en la història de Castelló, continua essent un gran ignorat i desconegut a la seua ciutat i terra. Cf. R. MONFERRER, «El arquitecto castellanense Francisco Tomás Traver», *BCEM*, VII, (28), 1989, pp. 45-48; F. OLUCHA MONTINS, «Darrerries del XIX i primera meitat del XX. L'arquitectura privada castellanenca». *Castelló Festa Plena. Magdalena* 96, p. 12; E. LLOP VIDAL, dir, *Guia d'Arquitectura. Castelló*, Castelló, Diputació de Castelló, 1996, pp. 31, 37, 62, 65, 66, 75, 79, 81, 82, 84, 86, 93, 115, 124, 126, 139, 143, 148, 149, 168, 169, 175-181, 193, 195, 198, 212, 217, 218. E. Llop Vidal, *Francesc Tomás Traver. L'arquitecte eclèctic de Castelló*, [Departament d'Història, Composició i Patrimoni Arquitectònic, Universitat Politècnica de València, 2003, en elaboració].

D'altra banda, parlar del campanar és fer referència obligada a mossèn Antoni Pitarch,⁸ un dels rectors més notables i dels de major vàlua que ha governat la parròquia vilafranquina de la passada centúria, perquè fou al seu rectorat que es construí la torre de les campanes i és, per això, justament oportú almenys recordar el seu nom associat al de l'arquitecte autor del projecte.

HISTÒRIA DE LA CONSTRUCCIÓ

La valuosa i casual troballa d'un llibret manuscrit a l'Arxiu Parroquial,⁹ ha permès l'elaboració del present estudi i, més concretament, la detallada història de la construcció del campanar. La transcripció íntegra del manuscrit, pel seu interès historiogràfic, figura a l'ulterior Apèndix Documental, on remeto el lector.

Com ja s'ha indicat, el 15 de juliol de 1903 finalitzava definitivament la demolició de l'anterior campanar, iniciada al 1880, perquè amenaçava ruïna i sofria un procés d'inclinació sobre l'edifici adjacent. El 1904, el rector A. Pitarch i l'alcalde Cristòfol Centelles, van contractar l'arquitecte Francesc Tomás

8. Mossèn Antoni Pitarch Coll (Les Coves, 1867-1925). Estudià a Tortosa on s'ordenà de prevere el 1890. Fou adscrit a la parròquia de Benicarló (1890-1896), ecònom del Forcall (1896-1901) i rector de Peníscola (1901-1903). L'1 de novembre de 1903 prenia possessió de la parròquia de Vilafranca, on romangué de rector fins el 24 d'abril de 1912, realitzant una obra tota plena d'interès, la qual bé cal recordar. Pels testimonis escrits que hi ha a l'Arxiu Parroquial, hom pot afirmar que mossèn Pitarch fou un excel·lent rector amb una gran personalitat, complidor en els deures del seu estat, prudent i seriós; respectuós, compromès i valent, tan en els aspectes materials com en els pastorals (difícils de valorar, a hores d'ara, amb signes externs). Quan A. Pitarch arribà a Vilafranca, el poble que comptava amb poc més de 2.900 habitants, vivia amb dinamisme despert l'encetall del nou segle, una de les èpoques més suggestives i atraients de la seua història. La seua parròquia romania una mica llangorosa i portada per la inèrcia fins que Pitarch, amb la seua laboriositat i entusiasme la dotà, de bell nou, d'alegria i de vitalitat, en saber agermanar els seus quefers pastorals de responsable de la parròquia amb una obra material digna de ser ressenyada. «En fecha 16 de julio de 1903 tomé posesión de la parroquia empezando por consiguiendo a habitar la Casa Abadía la cual encontré en condiciones lamentables, pues dado el clima de este país casi casi era inhabitable» i és així com inicià l'obra de la seua repristinació, després de les reparacions més necessàries, per a continuar al llarg de la seua estada (1907-1912).

Fruit del seu pas per Vilafranca és la construcció del cancell de la porta principal del temple, sota la direcció de Felip Benet de Tortosa (1904). Pintar i daurar el presbiteri i el cambril del santuari de la Mare de Déu del Llosar pels artistes tortosins Antoni Cerveto, pintor, Vicent Benet, daurador, i Emili Fumadó, decorador (1904). Entre 1905 i 1910 va abordar-se amb seriositat la discòrdia sorgida amb l'autoritat civil sobre la propietat i l'administració de l'esmentat santuari, resolta definitivament a favor de la parròquia el 18 de desembre de 1910. D'altra banda, també són de notar unes altres obres de millora en el temple: recobrir de pòrtland el terra de la capella de la comunió i del presbiteri (1905), la col·locació de les portes protectores, de gelosia, de la barana de l'orgue (1906), així com signar el contracte de la llum elèctrica per a l'església (1907), sobretot, va promoure la construcció definitiva del nou campanar (1908-1911) i al 1912 restaurà i beneí les capelletes del Calvari que aleshores hi mancaven. Cf. Arxiu Parroquial de Vilafranca (APV), *Tenal*, pp. 55-57, 138; *Libro de Cuentas del Culto de la Iglesia (1889-1949)*, s. p.; *Libro de Cuentas (1909-1922)*; pp. 157, 218-221; *Carpeta de Papeles Modernos (1904-1938)*; F. MESTRE NOÉ, *Maestrazgo. Notas de una excursión*, Tortosa, J.L. Foguet, 1904, pp. 31-34; J. PUIG, *Historia del Santuario de Nuestra Señora del Losar*, Castelló, Bastida, 1956, pp. 55-58; R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], p. 111. Justifico aquesta extensa nota biogràfica per tal com constitueix un capítol més de la meua sèrie «Contribució al rectorologi de Vilafranca (5)». Cf. «Cuevas de Vinromá. Fallecimiento del párroco [A.P.C.]», *Diario de Castellón*, 21 maig 1925; 3; «Rvdo. D. A. Pitarch y Coll». *Bol. Of. Ep. Tortosa* 1925, LXVII, (8), p. 86.

9. Fou a la segona quinzena de setembre de 1983 quan es procedia a la classificació i inventari de l'Arxiu Parroquial. Es tracta d'un manuscrit, bona part del qual redactat per mossèn A. Pitarch, a tinta negra, de 220 mm x 150 mm, enquadrinat amb cartró i titulat *Cuentas / del depósito de asociaciones / piadosas y cofradías exis / tentes en poder del Rdo. Cura / párroco de ésta, con algunas / anotaciones convenientes. / Empieza desde el año 1909. / Villafranca del Cid, Obispado / de Tortosa*. El llibre va paginat amb un total de 375 planes, de les quals 233 són numerades i la resta, sense numerar. Després de cada capítol hi ha diverses pàgines en blanc, amb la finalitat que s'ompliren en la posteritat i poder continuar la informació allí arreflegada. L'estat de conservació de les tapes i del paper és excel·lent. A la part central-alta de la portada figura el rètol en lletra re-dona invertida: *Cuentas*. Sobre el seu contingut cal fer notar que comença amb *Viva + Jesús. Cuentas...* [p. 1], introducció, a la qual segueixen dinou apartats o capítols, essent el XVI el corresponent a la *Nueva torre-campana / rio de Villafranca del Cid* [pp.

per a la confecció dels plànols.¹⁰ El 18 de juliol de 1908, mossèn A. Pitarch, per l'habitual indiferència i el «pasivo marasmo»¹¹ del poble davant l'obra, promogué dues reunions. La primera amb el clergat i sacerdots residents i fills de Vilafranca absents, i la segona, amb les autoritats civils, les quals donaren per bona la idea del seu rector consistent en arreplegar fons de tots els membres que assistiren a les reunions, de les persones més acabdalades del poble i dels altres veïns amb aportacions voluntàries. Es va constituir una junta rectora¹² i a darreries de setembre de 1908, sota la direcció de l'arquitecte Tomás, ja estaven fets els fonaments «hasta flor de tierra».¹³ El 6 de maig de 1909 –tal com ho recorda aquesta inscripció que figura sobre la porta d'accés a la torre– es col·locà i beneí la primera pedra. El dimecres 7 de setembre de 1910, vespra de la festivitat de la Mare de Déu del Llosar, patrona de la localitat, amb la presència de les autoritats eclesiàstiques, civils i tot el poble, mossèn A. Pitarch procedí a la benedicció de la torre, prèvia al volteig de les campanes, mentre que els allí reunits aplaudiren l'efemèrides. Com que abans d'acabar-se totalment la torre, es van esgotar tots els diners arreplegats i no es podien fer les escales, tot mirant de no gravar més l'economia del veïnat, el rector i l'alcalde, amb la respectiva aprovació del bisbe i l'ajuntament, es van comprometre a sufragar l'obra.¹⁴ Les campanes eren les que hi havia abans a l'anterior, les quals mentre fou construït el nou romangueren, segons sembla, col·locades als merlets de la Torre de Conjurar llevat de la grossa que restà tot el temps a la capella del Roser de l'església. El 1911 finalitzaren definitivament les obres, com també la reforma de la placeta de l'Església i la col·locació dels cinc nous escalons semicirculars, de pedra, d'accés al temple per la porta major. Posteriors millores de l'esmentada plaça foren realitzades el 1922 i 1969.¹⁵

En les obres, que van durar tres anys, no hi hagué cap accident ni accidentat.¹⁶ Com és sabut, el seu propulsor va ser el rector A. Pitarch juntament amb l'alcalde C. Centelles; l'arquitecte, F. Tomás;

153-170, cf. Ap. Doc.], per a concloure amb un índex de tot el contingut del llibre («Nuestra Señora del Rosario [p. 3-4]; Smo. Sacramento [p. 11]; San Anto. Abad [p. 17]; Assumpta [pp. 23-24]; Archicofradía de Sta. Teresa [pp. 29-30]; Ermitorio del Losar [pp. 41-45]; Salve de los sábados [pp. 63-64]; San Blas [p. 71]; Escapulario del Carmen [p. 75]; Cofradía de El Jesús [pp. 83-84]; Corazón de Jesús [p. 93]; Fundación de Roig de Ambrós [pp. 97-101]; Escuela Dominical [pp. 117-118]; Mes de Mayo [p. 127]; San Antonio de Padua [p. 129]; Nueva torre-campanario de Villafranca del Cid [pp. 153-170]; Pesquera [p. 173]; Graneret [p. 187]; Cuentas de la casa Abadía [pp. 217-228]; Índice del contenido en este libro [p. 375]»), cf. APV, *Libro de Cuentas (1909-1922)*. Sobre l'Ar-xiu Parroquial de Vilafranca, cf. Barreda i Edo, *op. cit.* [nota 1].

10. El plànol en qüestió en l'actualitat el conserva el pedrapiquer jubilat de Vilafranca, Josep Manuel Marqués Fabregat, a qui li'l va lliurar el seu pare, Pasqual Marqués i Centelles, el mestre dels pedrapiquers que van treballar a l'obra del campanar. *Vid.* nota 19.

11. APV, *Libro de Cuentas (1904-1922)*, p. 154.

12. APV, *Tenal*, p. 138. En la referida pàgina escrit amb lletra de mossèn Pitarch, es pot llegir: «El día 15 de julio de 1903 siendo Alcalde Antonio Tena y Tena, terminó la obra de derrumbamiento del antiguo campanario por amenazar ruinas...» i poc més endavant, «El día 6 de Mayo del año 1909, siendo Alcalde, Bruno Monfort Gil, bendijo la primera piedra de la nueva torre-campanario, y desde ese día continuaron las obras hasta que se terminó. Costó de edificar dos años, y se hizo a limosna. Se nombró una junta para llevar a cabo las obras y la formaron los siguientes señores: Rdo. D. Antonio Pitarch, Cura / Rdo. Dr. D. Felipe Tena, O.D. / Sr. Alcalde D. Bruno Monfort / Sr. Diputado D. Francisco Tena / Sr. Vicente Monfort Gil / Sr. Manuel Gil Monfort / Sr. Antonio Tena Tena / Sr. Felipe Colom Moliner / Sr. Enrique Monfort Tena / Sra. Dª Antonia Colom Tena / Sr. Albina Plana Centelles». *Vid.* Apèndix documental.

13. APV, *Libro de Cuentas (1904-1922)*, p. 164.

14. El fet de no acabar definitivament l'obra en el termini previst, va ser motiu perquè Vilafranca fou coneguda per la rogalia pel poble que no hi ha [campanar] i en la susceptible i molt rival veïna Benassal, com esdevenia aleshores, aparegueren algunes dites de mofa i menyspreu. En aquella època, era habitual l'intercanvi de burles i sàtires entre ambdós pobles, com la paròdia d'una relació dita a la Ronda de Sant Antoni de Vilafranca (16 gener 1911), ara apropiada pels benassalencs: «Estos ricos de Villafranca, / volen fer un gran campanar / (han arribat a les campanes); / per quatre perres que els falten, / ja no el poden acabar». Confidència del meu pare Antoni Monferrer Beltrán (Benassal, 1904-Vilafranca, 1986).

15. R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], p. 98.

16. Si en el transport de les pedres quan es construï el cordonet de la Placeta, puix en caure'n una d'una carreta aixafà un xiquet que morí a l'acte, segons testimonis orals.

el mestre d'obres, Josep Monfort, i el mestre pedrapiquer, Pasqual Marqués, ambdós de Vilafranca. A més, per algunes ordres de pagament i rebuts¹⁷ podem endivinar unes altres persones que també hi van treballar: Joaquim Batalla, Jaume Alcón, Josep Monfort i Miquel Monfort, obrers, s'encarregaren d'arreglar els graons de la porta de l'església, les escales del campanar i el cordonet de la Placeta. Ferran Gil, Miquel González i Cesari Prades portaren els materials, el pòrtland i la pedra. Francesc Marín i Marià Mallén, de la corresponent a la ferreria i forja, mentre que de la fusteria ho feren Miquel Fabregat i Francesc Fabregat, *el enajero*, qui subjectà les campanes i el rellotge. El parallams i el penell foren instal·lats per Antoni Gil Tena, paradoxalment un home coix i invàlid dels peus.

El cost total, segons els meus càlculs, ascendí a 51.396,87 pessetes, pagades a parts iguals entre la parròquia i el poble a través de l'ajuntament.¹⁸

17. APV, *Carpeta de Papeles Modernos (1904-1938)*. Sobre intitulat amb la llegenda *Recibos comprobantes de la obra de la plaza de la Iglesia costeada entre el Culto y Municipio / por partes iguales, presenta / dos, para revisarlos, por José Fabregat. / Depositario de fondos municipales, en / Diciembre de 1911.*

18. I-lustren el referit, per exemple aquests rebuts: «Satisfaga V. a José Monfort, Albañil la suma de cincuenta y dos pesetas cincuenta céntimos por 13 jornales invertidos entre José y Miguel en el arreglo de la barbacana y gradas de la plazuela de la Iglesia, más cuatro y medio de la torre. Villafranca, 20 agosto 1911. Recibí, J. Monfort. El Alcalde, Juan A. Tena» [signat i rubricat].

Iglesia y torre

Ptas.

«A Fernando Gil [un saco de portland]	5
A Francisco Marín [herrero]	75,25
A Joaquín Batalla [albañil –gradas puerta–]	158,37
A José Monfort [albañil]	52,20
A Jaime Alcón [albañil –gradas puerta–]	2
A Miguel Fabregat [carpintero]	12
A Miguel González [por trabajos]	19,60
A Cesáreo Prades [por piedra]	13,15
A Bernat y Vives [por artículos de su establecimiento]	28,35
A Francisco Fabregat [por sujetar las campanas]	20
A Francisco Fabregat [por cambiar tiras del reloj]	2
A Mallén [herrería y forja]	<u>10,50</u>
	398,72
[Sello de El Alcalde, Mitad la Alcaldía] Juan A. Tena» [signat i rubricat].	199,36

APV, *Carpeta de Papeles Modernos (1904-1938)*, p. 57.

Relació detallada del cost de l'obra del campanar, en pessetes. Per a una informació més detallada, *vid.* Ap. Doc.

Fons inicials	21.586,52
Nous ingressos	<u>3.170,25</u>
Import dels ingressos	24.756,77 o
Import de les despeses	<u>25.031,95 b</u>
	49.788,72 r
Acabament de les escales	<u>120,75 e</u>
	49.909,47 s
Pendent de cobrar	<u>548,00 c</u>
	50.457,47 a
Dèficit total (a parts iguals, el culte i el poble)	<u>540,68 m</u>
Xifres totals (18 de maig de 1911)	50.998,15 p
	===== a
Baixes i rebuts sense cobrar	491,75 n
Total <i>Iglesia y torre</i> [a parts iguals: poble i culte]	<u>398,72 a</u>
Total despeses (19 desembre de 1911)	51.396,87 r

DESCRIPCIÓ. ESTRUCTURA, PLÀNOLS I TRACES

Com diu l'epígraf, en aquest apartat es farà menció de la descripció física del campanar: exterior i interior.

1. Exterior. Planta i alçada

1.1. Generalitats

Al costat de l'evangeli de la façana principal del temple i un poc més sobreixent (uns 3,20 m), des de 1910, en substitució del seu homònim anterior, s'alça el campanar objecte de l'estudi.¹⁹

És d'harmòniques proporcions, arquitectura senzilla amb poca ornamentació. Té 28,32 m d'alçada, 35,80 m en total si hi comptem el parallamps i el desaparegut penell. Els seus murs són de carreus de pedra vidrenca picada, de la pedrera de la Devesa de Vilafranca coneguda per *la mina de Mallén*, sense arrebosar, color clar, que li confereix una major bellesa. Disposats en aparell tipus isòdom, sempre sobre pedra calcària, com és la de les nostres terres, i pòrtland. Els carreus (blocs d'uns 0,60 m de gruix), són enganxats els uns amb els altres mitjançant grapes de ferro d'on es subjectaven per a col·locar-los al mur,²⁰ de manera que amb el fonament en què descansa, pot assegurar-se que forma una massa molt sòlida i compacta.²¹

La seua planta exterior, d'aresta xamfranada, sembla un octògon irregular i la interior és quadrada (2,30 per 2,30 m), com s'esdevé sovint arreu de les nostres comarques i, fins i tot, a la resta del País Valencià. El seu perímetre exterior és de 9 m i l'amplària total, de 4,50 m. La superfície construïda de 18 m² equival a la superposició amb el corresponent mur de la façana del temple, essent 14,10 m² els de nova confecció. El gruix dels murs a la base té 1,10 m, si bé és de notar que les seues mides no esdevenen constants, en disminuir amb l'alçada.²²

19. És propietari dels plànols originals J.M. Marqués, de Vilafranca, obtinguts per herència paterna. Estan molt deteriorats, plens de raspadures, plecs, ratlles i arrugues. Són confeccionats en paper de cera (39,5 cm x 59 cm), i dividits en tres cossos per a les seccions horitzontal, vertical i alçat, respectivament; entre l'horitzontal i vertical, a la part baixa, hi ha la marca d'un encuny, prou esborrat amb la llegenda «Francisco Tomás Traver / ARQUITECTO / Mayor, 140 / CASTELLON». No hi figura la signatura autògrafa de l'arquitecte. D'aquest plànol, restaurat al novembre de 1982, són les còpies que il·lustren el present treball. *Vid.* nota 10.

20. Segons testimonis presencials de persones ja finades: Les pedres eren extretes de la *mina de Mallén*. Amb carretes arrossegades per bous foren portades a la plaça de Don Blasco. Allí eren treballades pels pedrapiquers dissenyant els respectius carreus, els quals, així mateix, serien transportats a la placeta de Dalt on restaven ordenats per a llur col·locació definitiva; eren pujats a la respectiva paret amb un torn. «Dirigía el trabajo [Pasqual Marqués Centelles] de todas las piedras que componen dicho campanario. Como nota curiosa puedo decir que todas las piedras del campanario tienen un agujero en la parte no visible por donde se enganchaban para subirlas y colocarlas». L'entrevistat J.M. Marqués, pedrapiquer de Vilafranca, ara jubilat, a estones se n'ha fet un idèntic i a escala, tot de pedra picada, una obra d'art. Cf. C. PITARCH TENA, E. MIRALLES TENA, «Nuestra gente. El picapedrero [J.M.M.F.]», *El Portalet*, I, (2), 1982, pp. 20-25; E. MIRALLES TENA, S. RABAZA GONZÁLEZ, «José Marqués Fabregat. L'art de la pedra com ofici», *Els Ports*, III etapa, (5), 1985, p. 16; Ll. PUIG, «José Marqués Fabregat, picapedrero de Vilafranca desde hace más de cincuenta años. La piedra hecha arte», *Levante de Castelló-EMV. En domingo*, 26 març 2000, p. 9.

21. APV, *Libro de Cuentas (1909-1922)*, p. 165.

22. Càlculs obtinguts amb total coincidència en les xifres resultants del plànol original i independentment per l'arquitecte Joaquim Lizandra Rubio, d'una banda, i per mi mateix, d'una altra.

1.2. Alçat

Consta de quatre cossos clarament diferenciats i separats per senzilles impostes corregudes, de major elaboració segons l'alçada.

De baix a dalt hi trobem un primer tram que fa de base, la qual s'assenta sobre uns solaments de pedra d'uns 4 m d'alçada. En aquest cos s'hi troba l'única porta d'accés, orientada al SE (140°) (a 0,62 m de la façana del temple, d'1,80 m d'alçada, 0,65 m d'amplària i 1,10 m d'espessor, la grossària dels murs en aquest nivell).²³ Sobre la porta figura l'única inscripció de tota l'edificació, en alt relleu, la data de la col·locació de la primera pedra. Aquest primer cos està rematat per una cornisa de secció angular, que s'unirà a la façana principal, amb la pròpia que circumda el temple, sobre la qual s'alça el segon cos.

Aquest segon tram és el de major alçada de tots (12,05 m per 4,25 m). Part de la seua superfície central està rebaixada lleugerament, emmarcada i rematada per un arc de mig punt, simulant un cos de finestra cegat, en el qual hi ha quatre vans, tipus espitllera –rectangulars els tres inferiors i en forma de tronera invertida el més alt– filtren escassa llum a l'interior. Aquest segon cos va coronat per una motllura en cavet, sobre la qual s'alça el tercer cos.

El tercer tram (3,45 m d'alçada i 4,10 m d'amplària) conté el rellotge²⁴ als quatre vents (esferes interior i exterior d'1,45 i 2 m, respectivament). El tram és rematat per una cornisa de dues motlures, tipus llistell i bocell, i sobre la qual es troba el compartiment de les campanes. A partir del tercer cos el campanar resta tot lliure al vent. Aquesta sala és una dependència (4,88 m d'alçada i 3,90 m d'amplària) amb els quatre portals de les campanes d'arc de mig punt (3 m d'alçada eix màxim, 1,25 m d'amplària i 0,85 m de grossària –els 0,80 m del límit inferior de la finestra corresponen a la barana: 0,30 m de gruix al nivell de la seua base, ja que al remat superior o part lliure és de 0,22 m, en presentar en la corresponent part interior de la cambra l'aresta xamfranada, essent en aquest costat la seua alçada de 0,77 m)–. Les finestres, en el seu terç exterior-superior, són ornamentades amb baquetons tipus llistell, els quals s'enllacen amb els corresponents tous adjacents i així circumden tot l'exterior del campanar. L'edificació està coronada per quatre motlures del tipus (més o menys) llistell, bocet, cavet i quart bocell, sempre mirant-ho en sentit ascendent.

La part superior del quart cos la constitueix la cúpula, la qual és de forma octogonal irregular, en piràmide truncada, que coincideix amb les pròpies arestes laterals de la torre i, al seu nivell topogràfic, sengles motlures semicirculars que arranquen dels angles i conflueixen al centre zenital de la piràmide de la cúpula, on es troba el sòcol del parallamps, amb els quatre punts cardinals.

23. Aquesta xifra és de 2,30 m en una altra publicació la qual cosa és deguda a una errada de la impremta, cf. R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], p. 99. En el xamfrà del costat SO-NO i a sota de la cornisa, hi ha penjada una creu llatina de fusta, col·locada al 1938.

24. *Vid.* paràgraf corresponent al rellotge

El penell, de ferro, en forma de sageta amb el grafisme 1910 i una faldixa en ple vol –com element merament decoratiu²⁵– per cua com indicador de la direcció dels vents (avui desaparegut, en trencar-se pels efectes del fressament que partiren l'eix vertical amb la conseqüent caiguda a terra de l'extrem superior a començament dels anys seixanta; no ha estat restituït). Les motlures d'adorn són de material, per això i pels efectes del temps i del fred, les de la part de l'ombria han cedit amb perill imminent del seu despreniment.²⁶

1.3. Vans

El llindar de la porta rectangular d'accés, és recte, i, sobre aquest, la citada inscripció de pedra, en alt relleu.

Tal com s'ha referit, i a fi d'il·luminar l'interior, hi ha quatre finestres tipus espitllera als costats orientats al SE i SO, dos al costat NO, les més superiors i no n'hi ha cap al corresponent al NE (en aquest costat la torre limita amb el mur de l'*Escoleta* i amb el de la façana principal del temple), de manera que només presenta en la seua totalitat i lliure el costat SO, parcialment el SE, motiu pel qual la seua perifèria arran de terra és de 9 m. Les espitlleres rectangulars, bisellades (exterior de 0,10 m per 0,65 m; interior, de 0,60 m per 0,75 m), les tres en forma de tronera invertida són rectangulars en el seu interior. Totes presenten una característica comuna: una obertura estreta exterior amb una ampla esqueixada interior, motiu que explica l'aspecte relativament ombrívol del seu interior.

2. Interior

L'interior respon a la tipologia dels campanars barrocs, àmpliament majoritaris a les terres valencianes: planta quadrada, rematada en una falsa cúpula semiesfèrica, per tal d'evitar que el so de les campanes quede capturat als racons.

2.1. Murs

Construïts en la seua base amb els carreus de l'anterior campanar i amb pedra tosca d'alt i gruix variables, sense buixardat, col·locada en fila horitzontal, no sempre uniforme, arrebossats amb pòrtland i arena, tot elaborat amb aparell *incertum*, resultant un mur molt compacte i de gran solidesa. En els llenços de paret de cada tram, hom pot endevinar set metxinals de recolzament de les bastides.

25. No tenim ací, com els francesos, múltiples variants d'un únic tema (un gall per exemple), si nó diferents símbols específics que es relacionen amb el sant patró-protector –el més habitual– i, fins i tot, amb les armes de la vila o la ciutat. En el nostre cas, per l'època que ens ocupa, només podem dir que es tracta d'un signe decoratiu sense més. Per contra, el penell de l'ermita de Sant Roc, és clar exponent del sant titular-protector, com ho són el del campanar nou de Cinctorres, el d'Atzeneta o el de la seu de Gandia, per exemple.

26. Em refereixo a les motlures de la cúpula, algunes de les quals ja han caigut per l'acció i els efectes del fred. Els rellotges, pràcticament tots, trencats i fets malbé. La barana de les escales molt deteriorada i part de la qual enderrocada, la qual ha estat refeta així com el passamà i la porta. L'interior del campanar brut d'escombreria i tot el sistema elèctric de les campanes obsolet i fet malbé –la qual cosa requereix una restauració urgent–, tot el qual per les meues suggerències (1989-1990) es referen les escales i passamà. El 17 de juny de 2002, els bombers de Benicarló, lleven les motlures exteriors de la cúpula, siliconant els cleவில். Després d'una mínima restauració ulterior per l'obrer J.M. Artola, el 19 juliol per anunciar la festa de la Magdalena es féu el primer volteig. Cf. «Restauración Campanario», *Vilafranca*, I, (3), 1990, p. 5.

2.2. Escala

L'escala construïda en voltes a la catalana, és d'obra (rajola massissa i material molt ric en arena), la volta de la qual descansa sobre l'aresta. Té 106 escalons, 91 fins a la cambra del rellotge i 15 des d'aquí al compartiment de les campanes. Els escalons eren prou irregulars pel que fa a llurs mides en conjunt.²⁷ L'entornpeu, també de rajola massissa. Entre cada sis escalons, que formen un tram, s'intercalen els corresponents replans, situats tot just en els angles del mur (amplària de 0,30 m i 0,50 m en la part lliure i d'interjecció amb el mur, respectivament).

El passamà que ha estat de fusta de pi, molt deteriorat i, en alguns trams enderrocat, així com l'escala i tot l'interior del campanar que han presentat un lamentable estat de deixadesa i abandó important: «feia temor pujar-hi».²⁸ Si bé aquestes deficiències ja han estat subsanades al 1990. En la part inferior del passamà al costat SE, fins aquesta data, encara hi havia una estructura de ferro amb quatre anelles semicirculars per on passaven les cordes per a tocar les campanes des de la porta d'accés.

2.3. Rellotge

Situat en el tercer cos, a l'alçada de l'escaló 91, se'n van suprimir quatre quan es col·locaren les quatre esferes del rellotge. Les quals per dins són dos cercles de rajoles massisses enrastellades (1,45 i 2 m de diàmetre, respectivament), en estar cegades. Les quatre esferes de vidre, són rodones i llises, amb numeració àrbiga, ocupen els quatre buits del corresponent compartiment. Estan totes il·luminades amb llum elèctrica des d'interior i així l'hora pot ser divisada des de totes les parts de la població on és assequible. L'abandó, la deixadesa, el fred i el pas del temps l'han trencat del tot (de l'esfera NE avui només resta l'eix de les manetes perquè tot el restant està enderrocat, la SO no funciona). L'esfera SE (no idèntica a les altres) ha estat rehabilitada i subjectada cadascuna de les fraccions que la formen per dotze varilles de metall que conflueixen en un cercol central, trencat, motiu que justifica el perquè hi resta sencera. Les manetes estan bastant repussades. El rellotge mitjançant la mateixa campana del *Nostre Senyor* toca els quarts i les hores, les quals són repetides als dos minuts. La maquinària, convencional²⁹ és en una cambreta construïda a tal fi en el buit quadrat (0,95 m) que hi resta entre les baranes del passamà. És de notar que al costat adjacent a l'escala (quasi en l'angle NE-SE), avui hi penja un tub d'uralita per protegir els contrapesos del rellotge. Abans de la darrera reforma, n'eren tres de pedra, els quals suspesos amb cordes també penjaven en el buit de l'escala i arribaven fins a la mateixa porta d'accés.

27. En el davant tenien uns 0,155 m d'alçada; l'estesa, de 0,25 m –extrems de 0,18 m i 0,35 m–; l'amplària, de 0,68 m, i el mamperlàs de fusta de pi (corcada i en molt mal estat) de 0,045 m de grossària, 0,06 m d'amplària i 0,062 m de llargària. Aquestes eren les mides en el moment de l'elaboració d'aquest treball.

28. «Fa temor pujar-hi», era una frase molt prodigada per l'escolà i l'encarregat del rellotge, cf. J.M. FALCÓ, *op. cit.*, [nota 1], p. VII. *Vid.* nota 71.

Em refereixo als trams 1-3, 6, 8-9. La seua barana tenia 0,08 m d'eix i una alçada de 0,11 m; la part inferior, 0,05 m d'eix i 0,07 m d'alçada. La total del passamà, de 0,95 m, el qual presentava 7 o 8 balustres rectangulars per tram. L'alcalde de Vilafranca, R. Tena, escoltant el meu suggeriment féu possible la construcció de la nova escala (obres de la vila) i passamà (Andrés Folch), la qual obra finalitzà a primeries d'agost de 1990, cf. Arxiu Municipal de Vilafranca (AMV), *Libro General de Gastos* 1990-1991, s.p.; J. M. FALCÓ, *op. cit.*, [nota 1], p. VII. *Vid.* nota 71.

29. L'actual rellotge, data de 1958, fou adquirit a la casa Cronos de Roquetes-Tortosa que s'emportà l'anterior i primitiu pel preu de 62.000 ptes, sufragades per l'Ajuntament en un període de quatre anys. Es tracta d'un rellotge d'hores i quarts, de remuntatge elèctric provist d'un motor reductor i remanent de 24 hores per a suplir la falta de fluit elèctric, el corrent és monofàsic de 220 V. En fa menció: el llibre més bé gràfico-testimonial que documental *Los Relojes de Torre. El Tiempo Colectivo en la Comunidad Valenciana*. València: Gremio Artesano de Relojeros de Valencia, 1997, s.p. cf. R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], pp. 36-37.

2.4. Compartiment de les campanes

Es troba la seua entrada a l'escaló 106, després d'haver travessat una trapa (boca interior de 1,26 m per 0,68 m, i exterior de 1,12 m per 0,64 m), tot just sota el portal del costat SO.

Planta poligonal regular (de 3,40 m de transversal màxima, 1,21 m la mínima; perímetre total 13,50 m i superfície útil de 7,84 m²). El terra és de rajola massissa, de col·locació quasi plana i lluit amb pòrtland. En el seu centre, i de forma molt asimètrica (més a prop entre els portals NE i SE), hi ha cinc forats circulars (0,05 m de diàmetre) formats per tubs d'acer, tots cegats amb material per on passaven les cordes de les campanes. Un cercle metàl·lic (de 0,09 m de llum i 0,21 m de diàmetre), situat aproximadament en la diagonal que uneix els punts mitjans de les finestres SE-NO i més prop de la primera, avui serveix de passador de les úniques cordes de les dues campanes que així es toquen (NE i NO), i en temps de la construcció del campanar de les corresponents al rellotge, bé, per a tocar les hores i els quarts. A hores d'ara les cordes passen per sengles forats (0,03 m de diàmetre) situats prop de l'angle intern de la finestra NE (el situat al costat NE-SE per a la de les hores i el del NE-NO per a la dels quarts). El terra, com he anotat, no és completament pla, sinó discretament amb pendent cap a les finestres NE i SE que tenen una canaleta de desaiuament.

En cadascun dels extrems dels braços del polígon hi ha una finestra acabada amb un arc de mig punt amb llurs claus que presenten una tendència a la pàtina marró negrenca pel pas dels anys i efectes dels temporals especialment al vessant exterior. En aquestes finestres hi ha col·locades les campanes.

El sostre és de volta redona, construïda amb rajola massissa. No té cap pedra clau definida, ni hi acaba l'extrem distal del parallamps-penell tal com figura al plànol original, sinó en forma d'anella. La cúpula és solcada per una armadura de bigues, de dues de les quals, properes i paral·leles al tou del costat NE, hi pengen les matraques, les quals en estar fixades al bigam avui no són voltejables.³⁰ Així mateix d'una biga en disposició diagonal, dels angles NE-SE al SO-NO, el 1915 es va penjar des de la corona la campana menudeta, la dels quarts, la qual hi romangué fins el 1951, data en què fou col·locada al portal actual.

3. Corpus epigràfic

Tan a l'exterior com a l'interior, no hem trobat altres marques de cantereria ni de *graffitis*, a part de la inscripció de la porta en pedra en alt relleu. La naturalesa d'aquesta inscripció em suggereix que

Aquest rellotge substituï a l'anterior de 186?, el primer rellotge mecànic i públic en haverse-li desgastat les dents de l'engranatge. A Vilafranca s'empraven els rellotges de sol, dels quals encara en resten excel·lents mostres sorgides dels obrers vilafranquesos els germans Francesc i Miquel Climent (a la façana principal i lateral de l'església, respectivament, i a la del Llosar, segle XVIII). Els de l'església, a iniciativa de l'alcalde Paco Miralles, i després de tres mesos d'estudis i prospeccions han estat rehabilitats definitivament el dissabte 6 de març de 2000, per l'ingenier industrial Enric Casado i l'aparellor Manuel Guía, cf. AMV, M. GUÍA ARNAL, E. CASADO POLO, *Recuperación de los relojes de sol en la iglesia de Santa María Magdalena de Vilafranca*. Castelló, 15 març 2000, manuscrit inèdit; LL. PUIG, «Dos aficionados a los relojes de sol recuperan la medición solar de 1721 del templo de Vilafranca», *Levante de Castellón*, 8 març 2000, p. 14.

No en tenim notícies documentals a l'abast, motiu pel qual es reproduïx aquella famosa dita, tan prodigada pels nostres majors: *Les campanes de Caboça, l'el «relonche» de Joaquín / les escoles de Jeroni / i els patis de Benjamín*. De la qual es pot anotar, copiant literalment unes notes d'A. Monfort: «Caboça había mandado fundir las campanas y celebró grandes fiestas por la terminación de la guerra de África de 1861. Joaquín Tena Gascón hizo el primer reloj mecánico para el viejo campanario. Jerónimo Colom Falcó, edificó 'l'Escoleta de Baix' en 1889» –rehabilitada el 1986–.

30. R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], pp. 98-100.

Per l'estat ruïnós de la volta-cúpula del campanar i per evitar riscos pels desprendiments de les rajoles al juliol de 2000 es col·locà una lona protectora i no voltejar.

la seua finalitat és la de comunicació a la col·lectivitat en ser la indicadora de la data de la iniciació de l'obra.³¹

ALGUNES CONSIDERACIONS

La identificació dels campanars com a objecte emblemàtic d'un grup complementada amb el penell –que reforça la pertinença a un sant, a una devoció–, la creu o el parallams, representa la protecció simbòlica i tècnica contra els mals que poden atacar la comunitat, i el símbol més adient.³²

Així, deixant a banda els signes generals (bronze, campanar, campanes), decoratius especialment de les campanes (religiosos, naturals, heràldics) i identificatius (inscripcions, marques de fàbrica, noms, llegendes) i sense insistir en el camp de la simbologia com podria ser mitjançant la forma o les imatges de l'elevació, els símbols verticalitzants i ascensionals, tan rics en possibilitats religioses i espirituals d'assimilació progressiva al que representa el cel,³³ considero que el nostre campanar ateny sobradament els dos problemes inherents propis, i que corresponen a una torre: l'acústic i l'òptic.

Quant a l'acústic cal indicar que els campanars, en tractar-se d'edificis pensats per emetre el més lluny possible el so harmònic de les campanes, són uns importants instruments musicals, caixes de ressonància. D'una altra banda, molts són els factors que condicionen el so d'una campana. Respecte els ubicles, ha estat comprovat que les torres que proporcionen una millor bellesa acústica són les ben closes construïdes amb materials molt favorables; l'espai més idoni és el cilíndric, perquè possibilita una plenitud de sonoritat homogènia i una bona fusió de diverses ones. Pel que fa al material, la pedra i la rajola es defensen millor de les vibracions que el morter, enrobusteixen les freqüències més baixes i esmorteixen les altes, ja que el conjunt afebleix el cromatisme de cada so. Els portals han de ser grans i cal disposar les campanes de manera que les ones apareguen només indirectament al veïnat,

31. Només faré una breu referència ulterior de les inscripcions de les campanes, de les quals no ens ocupem exhaustivament en aquest treball, cf. P. GARCÍA I PASCUAL, S-A. MOLLÀ I ALCAÑIZ, «Comunicación institucional y no institucional. Inscripciones del Campanar», *Castelló Festa Plena*, V, (1), 1990, pp. 12-13. Sobre l'estructura comunicativa del *graffiti*, cf. J. GARÍ, *Signes sobre pedres: fonaments per a una teoria del graffiti*, València, Universitat d'Alacant, Universitat Jaume I, Universitat de València, 1993, pp. 31-33. *Vid.* nota 59.

32. La creu és el símbol per excel·lència junt al cercle, el quadrat o el punt. La creu marca la unió entre dos móns, la convergència i al mateix temps és la figura base per fer les altres tres; potser que aquesta explique el fet que la creu estiga un dels símbols més clars i abundants a les campanes, quasi totes les quals ostenten alguna mena de creu gravada. Així mateix, és el símbol cristià per excel·lència amb una doble funció: la de beneir persones, objectes i coses posant-los en una dimensió més enllà dels objectes materials. L'altra és la d'exorcitar els mals esperits i les forces del mal –que venen de fora per això es solen col·locar a la part exterior del vas–, per tal de possibilitar el bon ús de les campanes. *Vid.* nota 25.

33. Aquestes possibilitats les trobem representades en les cordes de les campanes i en els accessos a la part més alta del campanar, com és ara la cúpula, el parallams, el penell i el teulat de la Torre de Conjurar. Com també en el mateix bronze, considerat en moltes cultures com metall sagrat, motiu pel qual s'ha emprat en l'elaboració dels objectes de culte, se li confereixen nombroses propietats protectores i, per la seua duresa i resistència, «es símbolo de la incorruptibilidad y de la inmortalidad, así como de la justicia inflexible; la bóveda del cielo es de bronce porque como el metal es impenetrable», cf. J. CHEVALIER, A. GHEERBRANT, *Diccionario de los símbolos*, Barcelona, Herder, 1986, pp. 198-199.

Pel que fa a la forma octogonal –exterior del campanar– segons la teoria clàssica és la representació de l'equilibri còsmic, entre el cercle i el quadrat, per als cristians simbolitzaria la resurrecció cristiana i evoca la vida eterna. La quadrada –interior del campanar–, el cosmos i l'estabilitat. La cúpula, l'harmonia de l'home amb Déu, és a dir, l'accés directe a la divinitat, a l'espai sagrat i a l'*axis mundi*. D'una altra banda, tota ascensió constitueix una ruptura de nivell, una transició al més enllà, un excedir l'espai profà i la condició humana... la consagració per rituals d'ascensió i pujades de cims o escales deu el seu valor al fet de qui integra a qui les practica en una regió celeste superior. Cf. G. CHAMPEAUX, S. STERCK, *Introducción a los símbolos*, Madrid, Encuentro, 1984, pp. 197-200, i especialment el capítol IVè, *La ascensión y las alturas*, pp. 195-286; J. CHEVALIER, A. GHEERBRANT, *op. cit.* [ut supra], pp. 372, 768. Aquesta visió ha estat magistralment interpretada per M. ELÍADE, *Imágenes y símbolos*, Madrid, Taurus, 1987.

motiu pel qual les boques de les campanes cal que resten més altes que els esplandits per tal que les ones sonores siguin propagades sense impediment.

Pel que fa al nostre cas, l'interior del qual malgrat no ser cilíndric és molt espaiós, els materials emprats en la seua construcció són els adequats: els murs són de pedra i, l'interior de la cúpula, de rajola massissa, en forma de volta semiesfèrica perquè reflexe les ones sonores. La cambra de les campanes reuneix les dimensions estàndars convencionalment establertes³⁴ i té el terra més alt que el teulat del temple. Si bé, de vegades, la sonoritat de les campanes no és nítida com caldria, la qual cosa cal atribuir-ho a la seua qualitat no les millors de les hagudes i, entre altres causes, l'efecte *doppler* a banda, a la disposició topogràfica de la localitat i, sobretot, al sentit i direcció dels vents, molt freqüents a Vilafranca.³⁵

D'altra banda, el problema òptic és condicionat per la seua plàstica i si més no, per la seua alçada. Encara que Vilafranca ha estat un localitat pròspera amb construccions de notable alçada i eixampla progressiva pel que fa a la seua característica de poble d'alta muntanya, i atesa la poca alçada de la torre, es pot dir que la seua figura –queda eclipsada per les construccions urbanes– només és relativament visible de les parts de la població antiga i no destaca de manera excessiva intraurbanament des d'alguns indrets dels sectors NE i NO, donades les característiques del sòl urbà solcat per carrerons i molta costera, a la part vella, i edificis relativament alts i seriats, a la nova. Si bé sobreix sobre el caseriu des de la llunyania.

El campanar, com he anotat adés, a banda de la qüestió acústico òptica, segueix convertit en un dels símbols d'identitat més entranyables i peculiars de Vilafranca.

SOBRE LES CAMPANES

La finalitat principal de les campanes al llarg dels segles fou l'organització del cicle diari a través de la comunicació, de la qual han estat el mitjà col·lectiu i local més ràpid, eficaç i senzill mitjançant els tocs, tan civils com religiosos. Així doncs, tots hem nascut i portem un campanar a la memòria.³⁶

34. Les dimensions de la sala de les campanes s'han de calcular en relació amb el ràdio de moviment de la campana més gran. Vid. E. NEUFERT, *Arte de proyectar en arquitectura*, Barcelona, Gustavo Gili, 1974, p. 426; J. PLAZAOLA, «Campana y campanario», *Gran Enciclop. Rialp*, Madrid, 1984, vol. 4, pp. 777-778.

35. El vent més freqüent a Vilafranca és el del NO, popularment *vent de dalt* (*mestral*, *cerç*), que bufa a la nit. De dia, des de les 8 a les 18 hores, ho fa el de l'E i del SE (*vent de baix*), encara que també són molt variables els de l'O (*ponent*), del N (*morellà* o *tramuntaneta*) i el del S (*matavells* o *morisc*). La força del vent més enregistrada és de 2, 3 i 4, encara que se n'han enregistrat de 5, 6 i fins i tot 7. D'altra banda, cal fer esment que per terme mitjà els vents a Vilafranca assoleixen uns 186,66 km/dia i els mesos que més bufen són març, gener, novembre i maig. El dia de més vent i de més força enregistrat a Vilafranca, fou el 29 de març de 1983, a 1.385 km/dia, essent la màxima de 95 km/h a les 9 del matí. Dades extretes de l'Observatori Meteorològic de Vilafranca (1987), cortesia de Francesc Molmeneu Troncho (†).

Cada dia són més abundants a casa nostra els estudis sobre l'ergodinàmica a l'efecte. Sóc sabedor que a hores d'ara han estat elaborades dues tesis doctorals (Alacant, València) que estudien la vibració que es produeix als murs pel rodament de les campanes i, una altra, sobre l'acústica a la sala de les campanes.

36. Moltes cites es podrien ressenyar a l'efecte. Personalment m'arriba al cor quan es cita la música de Mompou (1893-1987): «La seua música per a piano està plena de sons de Catalunya i ressonàncies de records quasi oblidats. Durant un curt espai de temps, va treballar a una fàbrica de campanes a Barcelona. La fàbrica produïa campanes que sonaven en vàries octaves. Aquesta experiència va causar un profund efecte a Mompou i les campanes són sovint trovades a la seua música». Com ara les paraules del gens sospitós tenor universal A. Kraus (1927-1999), les quals per nostàlgiques no deixen de tenir actualitat: «Recuerdo las campanas de la catedral que acompañaban mis años de niño. Es curioso que ciertos recuerdos pueden llegar a ser tan fuertes... A mí, me gustaba escuchar el tañido de las campanas de la catedral. Tenía la sensación de que era como una lluvia sonora que cayese sobre mí envolviéndome como una capa», cf. «Compositors: Frederic Mompou» [versió electrònica]. [consultat el 8 febrer 2003]: disponible a: <http://www.compositors/mompou/biocat.html> [Última modificació 18 maig 2001]. *Lo mejor de Alfredo Kraus* [vídeo], Madrid, Panorama, 1990.

«Pocas cosas pueden resultar al hombre de hoy tan desconocidas como el lenguaje de las campanas; su función dentro de la sociedad y su significación es en la misma indescifrable para nosotros cuanto familiar a las generaciones pasadas».³⁷

En efecte, les campanes han desaparegut quasi totalment de les nostres vides i es pot dir que hem oblidat el significat dels seus tocs... almenys això es diu:

«Las campanas se encuentran en vías de desaparición, sus toques se confunden y quedan inmersos en el ruido y bullicio ciudadano, es necesario salvarlas y recuperarlas culturalmente hablando, antes de que sean convertidas en chatarra o sus bronce sean utilizados en la fundición de nuevas campanas pero carentes del valor de las antiguas».³⁸

No obstant, encara que puga ser cert per als qui vivim a la ciutat, els veïns de pobles i aldees coneixen i reconeixen encara les seues campanes, cada vegada participen menys, en els seus tocs.³⁹ Avui, des de tres dècades ençà, tot aquest fenomen està essent anul·lat per la mala electrificació, segons els entesos, l'equivalent a llur electrocució. L'element del pseudo prestigi, certa concepció de fals progrés, ajudat per la crisi eclesial han fet (després de canviar les truges de fusta per unes metàl·liques) que els motors, substituïssin les persones (a Vilafranca al juliol de 1964) que tenien cura d'informar al veïnat de la mort d'un ciutadà, de la missa major, d'una processó, d'un incendi, d'una tronada, de la festa major o d'un esdeveniment extraordinari. És així com desapareix l'activitat del campaner i dels voltejadors i, conseqüentment, el campanar resta tancat. De manera que la revisió i el manteniment de les campanes (que han perdut estètica i resten mudes) com ja no s'hi puja al campanar, pràcticament no es fa i, a tot estirar de tard en tard, i així de forma progressiva, fins que poc a poc l'abandó és total i, quan ens n'adonem els danys són més importants i les despeses en reparar-los, tant de les campanes com de la fàbrica de l'edifici, encara són més grans: aquest és mal endèmic i crònic dels immobles parroquials de Vilafranca amb resultats neguitosos. És més moltes campanes històriques que havien persistit a guerres i expolis, s'han trencat per aquests mecanismes i refoses en els darrers trenta anys.⁴⁰ Les empreses a compte d'adaptar-se a les instal·lacions existents, inventaren uns equips molt més simples per a fer més que música, soroll amb campanes. I això és el fet que esdevé per tot arreu a hores d'ara i el que ha passat a Vilafranca en aquests últims trenta-cinc anys.

37. A. CEA GUTIÉRREZ, «Los ciclos de la vida: ritos y costumbres en torno a los difuntos en Salamanca», *Rev. Dialectología y Tradiciones Populares*, XL, 1985, p. 25.

38. M. C. PÉREZ HERVÁS, «Las campanas: sonido y paisaje. Su protección», a: *Las campanas. Cultura de un sonido milenario. Actas del I Congreso Nacional*, Santander, Fundación Marcelino Botín, 1997, p. 547.

39. Afortunadament, a hores d'ara arreu de l'Estat espanyol, hi ha una excel·lent aportació d'estudis, almenys teòrics, sobre les campanes en general i sobre els més diversos aspectes específics inherents a les quals i que venen a confirmar-nos aquests pressupòsits. Una bona prova són les cada dia més nombrosos els títols que registra la bibliografia en forma d'articles solts, llibres, tesis doctorals i treballs miscel·làtics –impensables un lustre endarrera– entre els quals cal anotar les revistes *Campaners* (València), *Notícies* (València), *Batall* (Os de Balaguer) *Actas del I Congreso de Campaneros de Europa*, Sogorb, Fundación Bancaja 1996; *Las campanas. Cultura d'un sonido milenario. Actas del I Congreso Nacional*. Santander, Fundación Marcelino Botín, 1997, i ara les pàgines web campaners.com. Vid. notes 29, 33, 55.

40. No és prou amb l'abandó que les urpes rapinyaires van més enllà inclús a casa nostra. Així ho anotava recentment a la premsa E. FONOLLOSA, «Roban el badajo de la campana de la ermita [Santo Domingo, Vallibona] al subir al andamio de las obras de rehabilitación», *Castellón Diario*, 3 juny 1996, p. 16; C. ALÓS, «Una campana de 400 kilos cae cuando salía la procesión de Benimodo sin causar daños», *Levante-EMV*, 26 agost 1999. O com una molt recent, en la qual degut a que es trencà l'ansa batallera, caigué el batall [30 quilos] de la campana grossa i contusionà el braç esquerre del músic [J.T.] com contava S. BARBERÁ, «Cae el badajo del campanario de Albocàsser con la plaza llena de gente. Más de 300 personas se encontraban en la plaza para recibir a los Reyes Magos [5 gener 2000]», *Levante de Castellón*, 7 gener 2000, pp. 1, 12; i moltes més notícies semblants aparegudes a la premsa regional i la citada web que s'eludeixen per motius obvis.

Per tant, sense entrar en consideracions tan interessantíssimes com suggerents sobre el món i el llenguatge de les campanes i l'entorn cultural que les suportava i les omplia de sentit, s'imposa almenys fer una mínima referència complementària final, al mode d'inventari, sobre els nostres idiòfons, donat que, d'altra banda, a hores d'ara resten tan oblidats.

1. Campanes antigues

No podem aportar una data exacta i documentada de la instal·lació de la primera o primeres campanes a Vilafranca, les quals les trobem relacionades amb la vila des del mateix moment de la seua erecció com també ho testimonia la secular, coneguda i bellíssima llegenda tan nostra de *La campana de Don Blasco*.⁴¹

És a partir dels inicis del segle XIV quan s'obre la història documentada mitjançant la notícia extreta de l'esborrany de l'estudi *Campaners a Els Ports de Morella*, de l'extint Manuel Grau, segons la qual podem ressenyar que el 1314 els campaners de Mosquerola, Bartomeu Tronxo i D. Bonfill, van fer per a Vilafranca una campana que pesava 1.769 lliures (uns 628 quilos) i hi van cobrar 2.948 sous i 4 diners. Aquesta campana substituïa una altra anterior ja trencada que degué ser la primera després de l'erecció de l'aldea. A més a més, el 3 de juny de 1341 el campaner de Valls, Guillem de Tarragona, va vendre onze quintars i mig de coure i tres i mig d'estany, a cent vint lliures valencianes el quintar i al preu de cent sous el quintar, als jurats vilafranquins Ramon Tous i Marco Ballester per a fer-ne una altra, «a obs del lloc».⁴²

Una altra informació més rica en detalls de l'única campana de la qual tenim notícia als arxius locals prové del *Tenal*,⁴³ on podem llegir una anotació del rector Manuel Ferrer, segons la qual aquesta campana es va fondre el 1441. Tenia per inscripció el text de les laudes galicanes i dels sants:⁴⁴ JESVS MARIAE FILIVS VINCIT / IHS XPS... REGNAT / IHS XPS... IMPERAT / IHS XPS.... AB OMNIS MALO / NOS DEFENDAT i a la meitat del mig un cercle amb la llegenda, de l'Himne III del gradual, TE DEVM LAVDAMVS. Pesava 59,5 roves (uns 761 quilos) i era de metall molt bo. Romangué 423 anys en ús; era 126 anys més antiga que l'església nova i 123 més que els *Quinque libri*. Si la comparem amb unes altres de la comarca de semblants característiques, data i inscripcions em fa atribuir la seua paternitat als campaners francesos de Morella que havien fos les de la seu vella de Lleida, Catí, Todoella, Mirambell, Cinctorres i Sant Joan de Morella.⁴⁵ El 29 de juny de 1863 durant la processó de sant Pere es va trencar, i el 4 de juny de 1864 vingué el campaner (Pallés?) per a refondre-la i es trencà del tot.⁴⁶ Per aquest motiu el primer de juliol del mateix any, se'n va fer una

41. M. BETÍ BONFILL, «La campana de Don Blasco», a: *San Mateo, Benifazá y Morella (Notas históricas)*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura, 1977, pp. 147-151; R. MONFERRER, «La campana de Don Blasco», *BCEM*, 2000, XVII, (63), pp. 47-57.

42. M. GRAU I MONSERRAT, «El topònim Vilafranca (Comarca d'Els Ports de Morella)», *BSCC*, LVII, (4), 1981, pp. 467-468; R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], p. 100.

43. APV, *Tenal*, p. 134; M. MILIÁN BOIX, *Inventario Monumental Dertosenense*. Manuscrit mecanografiat inèdit, Palanques, 1933-1935, pp. 279, 291. Sobre l'esmentat manuscrit *Tenal* i el seu autor, cf. R. MONFERRER, «Contribució al rectorologi de Vilafranca (4). Estudis del segle XVIII. El Dr. A. Tena, Pvre. Beneficiat de la parròquia de Vilafranca», *BAMYC*, VI, 1983-84, pp. 89-100; R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], pp. 71-100; P.-E. BARREDA, *op. cit.* [nota 1], pp. 175-185.

44. S.-A. MOLLÀ I ALCAÑIZ, *op. cit.* [nota 29], p. 77. El text també el trobem incís en pedra en el campanar de la Seu de València.

45. M. MILIÁN BOIX, *op. cit.* [nota 43], pp. 203, 279, 291 i confidència personal de l'extint professor Manuel Grau (22 febrer 1986).

46. APV, *Tenal*, p. 134.

altra de nova, la qual es pesà el dia 3; el dia 10 de juliol, amb llicència del bisbe B. Vilamitjana, es va beneir amb tota solemnitat. Com que s'havia comprat metall a Barcelona perquè no tinguera minva, pesà 62 roves i 14,5 lliures (uns 798 quilos), amb un cost de 2.642 quinzets.⁴⁷

Una altra informació sobre les campanes antigues data de 1742 quan, en trencar-se el 3 de juny la mitjana *Santa María Magdalena*, es va refondre de bell nou i va ser pujada al campanar el 2 de setembre de 1742:

«Campana. Día treze de junio del Año mil setecientos quarenta y dos, al bandear las campanas para salir la procesión de S. Antonio de Padua después de Vísperas, se rompió la campana mediana; de esta Parroquial de Villafranca. Y día diez y siete del Mes de Agosto del mesmo Año al anochecer la fundió de nuevo con el nombre de Sta. María Magdalena Diego Velez Viscaino hijo del lugar Arnuelo [Cantàbria]. Pesa unas treinta y seis arrobas [uns 460 quilos]. Costó de manos treinta libras. Y el día veinte y uno de Agosto del propio año entre diez y onze horas de la mañana con licencia del Sr. Obispo de Tortosa la bendije Yo el Dr. Jayme Matheu Retor de esta Parroquia. Y el día dos de setiembre de dicho año se subió al Campanario a cosa de las tres horas, y media de la tarde. De que doy fe. Dr. Jayme Matheu, Pbro» [signat i rubricat].⁴⁸

Malgrat no fer referència al joc del campanar, a títol d'anècdota historiogràfica és aquesta altra notícia ben curiosa sobre una campana del Llosar:

«Domingo dela Sma. trinidad que contamos 30 de Mayo del año 1779 después de Vísperas Yo el Dr. Vicente Vilalta Rector de esta Parroquial con facultad in scriptis del Iltmo. Sr. Dn. Bernardo Velarde obispo de Tortosa y electo Arzopo. de Zaragoza bendecí en esta Ygla. la Campana de la Hermita de Nuestra Señora del Losar, y se colocó en su campanario día 5 de Junio del mesmo año: Haciendo en la bendición las veces de Padrino (como se necesita sin saber porque) el Dr. Franco. Climent y su consorte Dª Josefa de Herla y Volea.

»Se avía rompido la que acían y pesava menos de quatro arrobas y la que se ha colocado pesa catorze arrobas. Se hizo dos vezes, que por tener salitre la Argila de la texeria nueva dio fuertes estallidos y escupió el metal. Se mudó de argila y salió como está.

»El campanero era de Valencia y se le dio de manos 25 l e y la fábrica gastó todo lo demás y pagó el metal y estaño».⁴⁹

Ja no tenim més constància escrita de les campanes del temple. També sabem que a més d'aquestes dues grans, la primitiva torre n'allotjava una altra, la menudeta, el nom de la qual no ha estat possible d'esbrinar, i que el 1799 es va fondre *María del Losar*, l'única que encara s'hi conserva i que llavors seria la quarta del conjunt i tercera del joc. Així mateix, l'església en tenia una altra, molt menudeta, coneguda pel cimbalet o *symbolillo* «que está sobre el texado de la Iglesia, y baja la cuerda junto al cepillo de las almas»,⁵⁰ servia per fer senyals d'avís per a les funcions culturals dels beneficiats, les més ordinàries i quan convenia als campaners que hi havia a la torre. Amb el cimbalet i les tres

47. APV, *Tenal*, p. 135. Anecdòticament és de notar que juntament amb aquesta campana, se'n va beneir una altra per a l'espadanya d'El Llosar «y es la que se compró en Valencia en 1845 de 8 a. y 6 l». *Vid. ibidem*.

48. APV, *Libro de Defunciones*, III, 1717-1756, al final, s.p.; *Tenal*, p. 460.

49. APV, *Libro de Defunciones*, III, 1717-1756, al final, s.p.

50. Cimbalet equival a una campana molt petudeta, de vegades també conegut amb el nom d'*esquila*, al dir de Covarrubias la darrera que es toca per a fer un senyal. Cf. S. COVARRUBIAS, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española. Primer Diccionario de la Lengua (1611)*, Madrid, Turner, 1984, p. 279; *Tenal*, p. 189.

EN EL XCÈ. ANIVERSARI DE LA SEUA CONSTRUCCIÓ.
EL CAMPANAR DE VILAFRANCA I LES SEUES CAMPANES

campanes de la torre es feia una combinació de trenta-cinc tocs històrics, tradicionals i manuals diferents,⁵¹ els quals a hores d'ara irremeiablement són totalment desapareguts. Aquestes quatre campanes del campanar vell hi romangueren col·locades i en ús fins el 1903. Després, mentre fou construït l'actual, les més menudes en els merlets de la Torre de Conjurat, i la campana grossa, possiblement la refosa el 1864, a la capella del Roser (1903-1910).⁵²

A partir d'aquesta data se'ns obre un parèntesi difícil d'aclarir malgrat tractar-se d'un període relativament recent. No tenim constància de quines campanes es van col·locar a la nova torre llevat de la de les hores (*María del Losar*, 1799) i la grossa de l'anterior campanar (el nom de la qual ignorem), ja que el 24 de gener de 1915 se'n van beneir dues de noves: la major (SO), pesava 64 roves (uns 824 quilos) possiblement la més gran de les conegudes i hagudes, batejada amb el nom de *María Losar* i popularment per *la Maria*,⁵³ i una altra, *María Magdalena* (SE), de 24 roves de pes (uns 309 quilos), ambdues fabricades per V. Roses de València.⁵⁴ De 1915 data *Virgen del Rosario*, en ús, de la qual no disposem de cap referència documental.

Pels testimonis de la gent major, fotografies i observacions *in situ*, en l'actual campanar sempre han estat col·locades com ara pel que fa a llur volum i categoria, així com les dues més menudes que tenien un pes molt semblant. *María del Losar* (1799), orientada al NE, sempre ha estat destinada a donar les hores almenys en aquest campanar. *María Magdalena* (1915), la menudeta, al SE. La grossa, *María Losar* (1915), al SO. La mitjana (la provinent de l'anterior campanar), el nom de la qual desconeixem, al NO, i *Virgen del Rosario* (1915) penjada al bigam de la cúpula-volta.⁵⁵ Aquestes campanes de bona sonoritat i bronzit, especialment la mitjana i la grossa, romangueren quietes i dinàmiques fins que la fúria de la destrucció i de la incultura, el 4 d'agost de 1936,⁵⁶ va atemptar contra llur existència, essent desmantellades per a fins bèl·lics, llevat la de les hores i la dels quarts.

51. APV, «Modos de tañer las campanas», a: *Tenal*, pp. 189-193. Vid. R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], pp. 240-250.

52. R. MONFERRER, *op. cit.* [nota 1], p. 98.

53. Així ho anotava el cronista de l'època: «Las campanas de la torre muy de mañana fueron lanzadas al vuelo, hasta la mayor que se llama María, anunciando la festividad del día y llenando de satisfacción y gozo a todo el vecindario». Cf. «La fiesta de las fiestas [Corpus]», *Diario de Castellón*, 10 juny 1928, p. 7.

54. APV, *Tenal*, p. 140.

55. Aquesta ordenació no ha estat la més ortodoxa. Segons els criteris dels estudiosos: la gran i la mitjana deuen estar enfrontades entre si i entre les campanes menors, de forma que s'hi veu una de les grans i una de les menudes. Cf. F. LLOP I BAYO, «Reglas formales de los toques de campanas de la ciudad de Valencia», *Rev. Intencional Sociología*, II, (51), 1984, p. 662.

56. A l'igual que els altres pobles, en l'època que ens ocupa, Vilafranca des del 22 de febrer de 1936 estava en mans d'una Comissió Gestora de l'Ajuntament, nominada directament per una comunicació del Govern Civil al temps que destituïa l'anterior Consistori. Clarament laica, aquesta gestora que —el 7 de març ja havia acordat, sense més, «que se derrive el peirón que existe al final de la calle de la Avenida del Losar»—, entre altres coses es veu forçada a aplicar una administració de guerra per tal de controlar la situació, confiscarà les propietats de l'església per tal d'atendre les necessitats bèl·liques. En aplicar en aquest context d'una economia de guerra el *dret de campana* i en ser les campanes inútils pel fet del seu caràcter religiós, és fàcil endevinar que el següent pas era despenjar-les i fondre-les per obtenir materials estratègics necessaris per a la guerra, com així es va fer. De vegades, la desaparició de les campanes era obra dels milicians. Unes altres, la majoria, el resultat del requisament manat des del mateix Govern Civil encara que explícitament no aparega a les actes consistorials, com esdevingué a Vilafranca. Expliquen molt bé aquest fet a Castelló, J. ANDRÉS I SORRIBES, V. MARZÁ I DUCH, *El campanar de Castelló. Les campanes del Fadrí*, Castelló, Ajuntament, 1996, p. 116-121. Vid. AMV, *Libro de Actas Ayuntamiento Pleno de Villafranca del Cid*, I, 1935-1936, fols. 26-27, 28v-29.

2. Campanes actuals

El campanar, avui, té quatre campanes i només una procedeix de l'anterior. Heus aquí la seua biografia i relació seqüencial segons la normativa convencional, és a dir de menor a major.⁵⁷ Els elements decoratius es referiran localitzant-los en el sentit de les manetes del rellotge tot mirant la campana en sentit zenital, de dalt a baix, i des de l'interior de la torre, és a dir de dins a fora i les mesures sempre en cm.⁵⁸

2.1. La menudeta

És la segona campana més antiga de les actuals. Data de 1915. Originàriament estava fixada des de la corona a l'armadura de fusta de la volta de la cúpula amb la finalitat de donar els quarts, motiu pel qual fou respectada juntament amb la de 1799 a l'agost de 1936. Ha acomplert aquesta funció fins al 1964, l'any en què, dissortadament, en fou suprimida en electrificar-la. Porta el nom de la titular d'una antiga, robusta i esplendent confraria avui desapareguda. Per la seua morfologia i epigrafia, considero que es tracta d'un clar exponent típic dels Roses, encara que el seu nom no hi figura. Per això, l'atribueixo a V. Roses de València.

Des de 1951 està col·locada al portal del SE. Pesa 110 quilos (diàmetre de la boca –Ø– 60, grossària 6, alçada del vas 50, alçada total, truja inclosa, 120 cm, respectivament). Perfil *esquilonado* industrial. Corona d'una ansa (tres anelles). La seua veu, soprano, i la nota musical característica, re.

Inscripcions (lletres majúscules capitals modernistes). *Circulars*: (T) VIRGEN DEL ROSARIO RUEGA POR NOSOTROS. *Localitzades*: (MP) (06) AÑO 1915.

Decoracions. *Circulars*: (T) dos cordons, estrelles, un cordó, inscripció i dos cordons / (MP) quatre cordons / (P) dos cordons. *Lozalizades*: cara exterior (00), una creu llatina rematada a l'extrem de cada braç per una corresponent estrella de sis puntes; al medipeu a la part inferior de la canya de la

57. El recull de les dades ha estat realitzat segons la proposta feta per l'antropòleg i expert doctor Francesc Llop i Bayo De la nombrosa bibliografia de l'autor prenc com a referència, F. LLOP I BAYO, «Metodología empleada para la recogida de datos de las campanas de las catedrales». *Campaners* 1990; 3: pp. 3-20. L'epigrafia segons les normes dimanades per l'expert Salvador-Artemi Mollà i Alcañiz, citant entre els seus nombrosíssims treballs per figurar per dret propi les seues tesis de llicenciatura i doctoral, cf. S.-A. MOLLÀ I ALCAÑIZ, *Epígrafes sobre bronces, avance de un «corpus» de inscripciones en las campanas*, Tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 1992; *Escrituras en campanas*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 1997; *Campanas góticas valencianas*, València, Tilde, 2001.

Tot complementat amb el model de fitxa del Museu de Campanes de Uruèña (Valladolid), cf. J. L. ALONSO PONGA; A. SÁNCHEZ DEL BARRIO, *La campana. Patrimonio sonoro y lenguaje tradicional. La colección Quintana en Uruèña*, Valladolid, Caja Madrid, 1997; p. 118.

Personalment l'he completada amb uns altres paràmetres, tot conformant-ne una definitiva, la que utilitzo, on hi es fa constar: 1. *Descripció*: morfologia (forma, mesures –referides sempre en cm–) i sonora (nota fonamental, veu). 2. *Epigrafia*: composada, en el nostre cas, només per quatre textos en total incloent-hi les decoracions. 3. *Accessoris*: truja –contrapés de fusta– o jou com diem en aquests indrets, batall, cordes, instal·lació i uns altres accessoris, d'haver-ne. 4. *Miscel·lània* amb les característiques decoratives, nexes, llengua, fonedor, bibliografia, i 5. *Observacions* finals, com he exposat a: R. MONFERRER, «Gravats i tocs de les campanes de Benassal», a: *Benassal. Recull bibliogràfic de textos*, Benassal, Ajuntament, 1988, vol. II, pp. 460-492; «Les campanes d'Atzeneta. Aproximació descriptiva a un patrimoni sonor oblidat», *6es Jornades d'Estudis del Maestrat, Atzeneta, 9, 10, 11 d'octubre de 1998*, cf. *BCEM* 1998; (60), pp. 47-74; «Les campanes del monestir de Santa Maria de Poblet», *Poblet*, III, (6), 2003, pp. 36-44; R. MONFERRER, J. M. VALLE, «Les campanes de Cincorres. Aproximació descriptiva a un patrimoni sonor oblidat», a: *Llibre de Cincorres*, Tortosa, Cincorres Club, 1999, vol. II, pp. 197-225.

58. Pel que fa a l'efigrafia, la campana es divideix, de dalt a baix: H (muscle), T (terç), M (medi), MP (medipeu), P (peu).

creu n'hi han quatre disposades en sentit vertical i de tamany en augment progressiu, l'última de les quals és adornada per elements de filacteria. Costat lateral dret (03), un cor coronat. Cara interior, mig (06): l'anagrama Ave Maria per suspensió de la salutació angèlica o *Nomina Sacra MA*⁵⁹ envoltada per quatre roses als corresponents quarts / inscripció. Costat lateral esquerre (09), el trigramma JH(†)S.

Jou metàl·lic quebrat, simple (tirants 2-2). Batall tipus àncora amb tensors, cabota rematada amb peçó lliure, nugat a l'ança batallera per una corretja i cordes. Doble sistema de tocs elèctrics segons el sistema Manclús: repicaments, martell al costat esquerre (08) totalment fet malbé i abandonat, i voltejos al dret (03).

Es tracta d'una bellíssima campana tant per la morfologia com per la proporcionada ornamentació, especialment, a base d'estrelles de sis puntes (roses) exponents de la casa fonedora. Al vas s'endivinen les empremtes del martell dels quarts. És la més emprada de totes. Els tocs són el seu volteig elèctric i esporàdicament a mans. Tot aquest sistema, a hores d'ara, és obsolet.

2.2. La de les hores

És la més antiga de totes les que hi ha a Vilafranca. També és coneguda per la de *les hores* o del *Nostre Senyor* i popularment per *la mitjana* per haver estat aquesta durant un temps (1940-1951) en el corresponent joc i la tercera en l'actual. Batejada amb el nom de la Patrona del poble, data de 1799, és de nova fundició i fou fosa a Vilafranca per Pere Corral i Francesc Palacios, campaners (Cantàbria?) que en fabricaren unes altres a la comarca, especialment el primer.

Ocupa el portal NE, on sempre ha hi estat. Pesa uns 310 quilos (Ø 80, 7,5, 65, 175). Perfil *esquilonado* clàssic. Corona amb set anses (nou anelles). La seua veu és mezzosoprano, la nota musical característica, si, i, en les condicions adequades, és la del brunzit més nítid.

Inscripcions. (Lletres capitals humanístiques amb reforços i contrastos mòbils sobre motlle quadrat). *Circulars:* (T) MARIA DEL LOSAR [*] ANO DE 1799 / PETRVS ACORRAL Y FRANCISCVS APALACIO [*] FECERVNME [*] REINANDO CARLOS CVARTO.

Decoracions. Circulars: (T), tres cordons, entre els quals queda inscrita la llegenda indicada / (MP) tres cordons. *Localitzades:* tot el M exterior (00), limitat pels cordons inferior (T) i superior (MP), respectivament, és ocupat per una creu del calvari alada sobre pedestal de cinc graons, tot elaborat amb motlles quadrats amb estrelles de vuit puntes, amb quatre prolongacions obliqües en sentit zenital (30°) als extrems dels braços horitzontals i de la basa del pedestal, respectivament.

És l'única que conserva la truja de fusta de carrasca (quatre travesses) prou deteriorada,⁶⁰ ferrada amb quatre tirants (4/4/4) fixats amb dues femelles hexagonals als respectius extrems. Eix recte amb reforços distals, recolzat al mur directament amb coixinets sense boles de rodament, amb certa asimetria perquè la distància mur-braç és més curta a l'esquerre. El batall, metàl·lic, tipus àncora, canya octogonal irregular que s'engrossa en sentit distal acabant en forma de pera allargada i redona amb un forat a la part ventral, d'on es subjecta el ganxo de la corda per a tocar des de baix. Està nugat a l'ança batallera amb un soquet.

59. S.-A. MOLLÀ I ALCAÑIZ, *op. cit.* [nota 57], p. 67.

60. El remat superior de la truja està rebaixat per col·locar dues làmines metàl·liques per assegurar el contrapés. Ha estat seleccionada pels responsables del Patrimoni Històric-Etnològic de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana com a model de la truja típica ¿local? (18 agost 1995). Encara que no cap descartar la possibilitat de tractar-se d'un model de V. Roses, de València, adaptat específicament al nostre cas particular. ¿No estarà una rèplica que els Roses farien de la truja de la corresponent campana gran de la catedral de València i després la portarien amb els seus productes enlloc? La truja vilafranquina és idèntica al de *la Maria* valenciana i a la típica de Fotala la de tota la dinastia dels Roses.

La campana està immobilitzada, té un doble sistema de toc mecànic per a les hores i els quarts mitjançant dos martells exteriors (04) peu i (10) T, respectivament, aquest s'ha menjat al cordó inferior sobre el que colpeja. Aquests martells, estan disposats de manera que es poden llevar per a voltejar-la. Es toca des de baix amb una corda.

És l'única campana interessant del joc i mereixedora d'una adequada restauració.

2.3. La mitjana

Com diu l'epígraf, és la segona més gran. Du el nom de l'antiga titular de la parròquia. Orientada al NO, és el producte de la refundició de la campana instal·lada el 1940.⁶¹ Pesa 567 quilos (Ø 94, 10, 82, 190). Perfil *esquilonado* industrial de l'època. Corona amb set anses (nou anelles). La seua veu és tenor, i la nota fonamental, la. La sonoritat i timbre són els més pobres del conjunt. Fou fosa el 1951 als tallers Manclús de València⁶² i pujada al campanar per la vesprada del 22 de juliol del mateix any.

La seua morfologia, epigrafia i llegendes són els típics de les Indústries Manclús, tal com encara avui anuncia a la venda, i la campana la prototipus d'aquesta casa valenciana.

Inscripcions. (Lletres majúscules amb reforços): *Circulars:* (MP) ALCALDE: D. ELADIO MONFORT TENA Y CURA PARROCO: D. TOMAS NEBOT SORIANO. *Localitzades:* (M) en disposició semicircular, a la part central-mitja de la corresponent interior (06) MARIA DE LA ASUNCION / JUNIO DE 1951.

Decoracions. *Circulars:* (T) dos cordons, en la part inferior del segon, orla circular decorativa d'una fronda de garlandes / (MP) tres cordons, inscripció circular, cordó i infra una orla decorativa bigarrada / (P) dos cordons. *Localitzades:* cara exterior (M) (00) crucifix amb el Crist en agonia; costat lateral dret (03), *nomina sacra* de Maria reina; part lateral esquerra (09), un oval amb la marca de la fàbrica (FUNDICIÓN / DE / SALVADOR MANCLÚS / C. INDUSTRIA, 27 / VALENCIA).

Jou metàl·lic quebrat (tirants 2/2-2/2). Batall tipus àncora, amb tensors de seguretat (subjectat a l'ansa batallera amb un soquet de fusta i cordes), amb cabota rematada amb peçó lliure per enganxar la corda per a tocar des de baix. Doble sistema de tocs elèctric, totalment obsolet (martell de repicaments (08) i politja de voltejos (03).

No té el més mínim interès històric etnogràfic i de discret valora. Només es volteja esporàdicament i a mans. Quan funcionava a motor, voltejava a molta velocitat conferint-li –al dir de l'extint campaner, Vicent Fabregat– més dinamisme i joia als voltejos. És l'única campana emprada amb la de les hores, per a fer els dos tocs manuals encara en vigència.

61. «Faltaban dos campanas. Una, grande, para el campanario, que se usa en los días festivos y otra, pequeña, para la torre, de conjurar y tocar a las misas rezadas y al rosario los días de labor. El ayuntamiento pagó el importe de ambas. Fueron fabricadas por el Sr. Roses de Valencia y bendecidas el 1 de septiembre de 1940, después de vísperas, por el presbítero Juan Puig, delegado por el Sr. Vicario General. La grande pesa 545 kilos y la pequeña 70. De la primera fueron padrinos Artemio Fortanet, alcalde, y su esposa Isabel Escuder, y de la segunda Julio Monfort, juez municipal, y su hija política Rosario Tena. A la grande se le puso el nombre de María Magdalena y a la pequeña el de María del Pilar», cf. J. PUIG, *Renovación y restauración de la iglesia de Villafranca del Cid*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura, 1950, p. 15.

62. J. PUIG, *op. cit.* [nota 58], p. 15. Sobre *María de la Asunción*, cf. AMV, Lligall núm. 4. Factura núm. 35 del 20 de juny de 1951.

2.4. La grossa

És la més gran i per això, popularment, la grossa. Està dedicada a l'actual titular de la parròquia, al temps que continua la tradició nominal campanística de Vilafranca. Està orientada al SO, pesa 700 quilos (Ø 107, 12, 87, 195). Perfil *esquilonado* industrial. Corona de set anses (nou anelles) La seua veu és de baríton, i la nota musical fonamental, fa. Fosa als tallers Manclús de València, data de 1951.⁶³

Inscripcions. (En lletres franceses noves majúscules). *Circulars:* (T) SANTA MARIA MAGDALENA. *Localitzades* (M), cara interior (06), AGOSTO 1951 / SIENDO ALCALDE D. ELADIO MONFORT TENA Y CURA PARROCO / D. TOMAS NEBOT SORIANO.

Decoracions: *Circulars* (T) dos cordons, inscripció, tres cordons / (MP) quatre cordons i un cordó. *Localitzades:* (M) cara exterior (00), crucifix amb el Crist mort; costat lateral dret (03), marca de fàbrica (FUNDICIÓN / DE / SALVADOR MANCLÚS / C. INDUSTRIA, 27 / VALENCIA); lateral esquerre (09), l'anagrama de Maria molt bast.

Com l'anterior, el text així com la datació tòpica són els clars exponents dels anys que ens ocupen i prototipus de la fàbrica de València, si bé aquesta no presenta el bigarrament ornamental de l'anterior. Voltejada amb sistema elèctric quan la celebració religiosa o civil ho requereix.

Una particularitat d'aquesta campana és la freqüència i els nombrosíssims batalls que s'han trencat, alguns dels quals en caure a l'exterior miraculosament no han ferit ningú. Aquest fet és verosímil en les campanes composades d'aquesta forma: motor menor de sistema anomenat continu, que no permet que el conjunt tinga la seua inèrcia pròpia (en la qual estan basats els tocs tradicionals) sinó que la reté a cada volta que pega. Aquesta frenada, així com els batalls que no han colpejat sempre en el seu punt, han estat la causa dels trencaments tan freqüents.

2.5. La campana de la torre

La campana de la Torre de Conjurar s'anomena *María del Pilar* (1940), «para tocar a las misas rezadas y al rosario los días de labor», amb un pes de 70 quilos.⁶⁴ Perfil *esquilonado* industrial. Corona d'una ansa (tres anelles). La nota característica, mi, i veu soprano-tiple, molt dolça i morlaneta. Fabricada per la casa de V. Roses de València, fou beneïda l'1 de setembre de 1940.⁶⁵ Desconec els seus elements epigràfics per la dificultat actual d'accedir-ne, cosa que impossibilitza l'observació directa *in situ*. No funciona i està en desús i abandonada des de fa una trentena d'anys, la qual cosa es deguda a que la base de l'espaldanya de rajola masissa, per l'efecte de la vibració dels voltejos elèctrics s'ha mogut i està solta i encara no s'ha fet res al respecte.

Totes les campanes tenen el perfil d'*esquilon* industrial i responen a l'acord de sèptima dominant i tonalitat major de l'escala natural. Totes les inscripcions, decoracions i llegendes són en alt relleu. Llevat de la campana *María del Losar*, les altres del campanar (1951) i la de la Torre (1964) són ferrades amb truges de ferro fos de la Casa Manclús de Valencia (primera època) (taula). No són les més grans ni les millors en qualitat morfològica epigràfica, acústico sonora i nitidesa tímbrica, si les comparem amb les d'unes altres èpoques i amb unes altres de la comarca,⁶⁶ deixant a banda el seu simbolisme en

63. Sobre *Santa María Magdalena*, cf. AMV, Lligall núm. 4. Factura núm. 47 del 13 d'agost de 1951.

64. J. PUIG, *op. cit.* [nota 60], p. 15.

65. *Ibidem.*

66. Pel que fa a la sonoritat, en el conjunt les campanes de Culla, Benassal, Castellfort, Forcall i Ares, al nostre parer és la millor. Aïlladament, la grossa i la mitjana de Cinctorres, la grossa i la dels quarts de Benassal, les de les hores de Sorita, Hortells, Olocau, Castellfort, Culla i Vilafranca, la mitjana de La Llàcua i la menudeta de Todolella en són unes excel·lents mostres.

general⁶⁷ i tradició a la terra,⁶⁸ perpetuen la funció i sentit de les seues antecessores, al mateix temps que han estat el batec de la vida del poble i han esdevingut el millor mitjà i degà de comunicació de la vila.

D'altra banda i, per entrar en el mateix cicle anual de les campanes, malgrat ser la seua contrapart, cal fer menció a les matraques que encara es conserven en relatiu bon estat més conegudes a Vilafranca per *la carraca* (en singular), (el *lignum sacra*, l'equivalent de les sematrón orientals). Són col·locades a la volta de la cúpula del campanar i engarfides a dos taulonets paral·lels situats sobre el vèrtex del portal NE.⁶⁹ El seu ús ja és conegut al segle VIII i habitual als temps medievals. A Vilafranca el trobem documentat al segle XVIII i no he pogut esbrinar si aquestes matraques foren fabricades de bell nou en construir-se la torre. La seua utilització ha perdurat fins al 1964, any en què d'una manera irreversible, s'extingiren la major part, si no totes, de les tradicions i costums de la parròquia, inclosos els tocs de campanes i de les matraques.⁷⁰

EPICRISI

Avui, el campanar, una de les construccions més emblemàtiques i el degà de tots els mitjans de comunicació de la vila, malgrat la seua juvenesa, ha anat perdent protagonisme en la vida vilafranquina fins restar mut llargues temporades. D'aquesta manera ha presentat un considerable i progressiu estat

67. No tractem ací el simbolisme màgic-antropològic com a elements per exorcitar i conjurar esperits, amulets, protectores contra bruixes, etc. Cf. J. CRIVILLÉ I BARGALLÓ, «El folklore musical», a: P. LÓPEZ DE OSABA, dir. *Historia de la música española*, Madrid, Alianza, 1983, pp. 88, 90, 343; J. G. FRAZER, *El folklore en el Antiguo Testamento*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1981, p. 570; J. G. FRAZER, *La rama dorada*, 2ona. ed. Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1984, pp. 236, 240, 269, 632-633, 640. Vid. J. B. FERRERES, *Las campanas. Su historia, su bendición, su uso litúrgico, dominio de propiedad sobre ellas, influencia de su toque durante las tempestades*, Madrid, Ribadeneira, 1910; J. LE GOFF, *Pour un autre Moyen Age*, París, Gallimard, 1978; J. A. PÉREZ-RIOJA, *Diccionario de símbolos*, Madrid, Tecnos, 1980; J. CHEVALIER, A. GHEERBRANT, *op. cit.* [nota 31]; S.-A. MOLLÀ I ALCAÑIZ, *op. cit.* [nota 29], pp. 55-57. Vid. nota 31.

68. Aquest seria el simbolisme màgic que, de vegades, s'ha atribuït a la campana de sant Víctor (1696, refosa el 1986) d'El Forcall. L'antiguitat de les de Saranyana, La Llúcia, Culla, Todolella i Benassal. O bé ésser foses amb els canons de les tropes enemigues com ho eren les morellanes campana dels quarts o de Sant Julià (1701, refosa el 1940), en què figurava la llegenda: «Gran honra per a Morella / posar en esta campana / la peça d'artilleria / als Agermanats guanyada», o la mateixa de Sant Miquel o Cantonera (1750, refosa el 1959), «La peça d'artilleria / als Agermanats guanyada / A l'honor de Déu dedica / Morella en esta campana», cf. M. MILIÁN MESTRE, *Morella y sus Puertos*, Barcelona, Occitania, 1966, pp. 145-146. Inclús la tradició novel·lística i llegendaria, si més no, per als vilafranquesos de la campana de Don Blasco. Vid. nota 39.

69. Estan compostades de diferents peces de fusta combinades i articulades, les quals posades en moviment es topen produint un soroll sec, repetit i sense vibracions, un so tan característic, un «tra-ca-tra», estrident i opac de sorda sonoritat, però la suficient per a substituir, amb aquella veu tova de la fusta, el de les campanes en les funcions religioses del tridu sacre, és a dir del dijous, divendres i dissabte sants, que també voldria significar el terratrèmol hagut a la mort de Crist a la creu, en l'ofici de tenebres («*ecce velum templi scissum est... et terra mota est, et petrae scissae sunt*», Mat. 27, 51).

Sobre les matraques en general, simbologia i ús al tridu sacre, cf. S. COVARRUBIAS, *op. cit.* [nota 44], p. 794; P. LLORENS RAGA, *La torre catedralicia de Segorbe*, Segorbe, Instituto Laboral de Segorbe, 1965, p. 14; A. PEYRAT ROCA, «La iglesia mayor y el campanario», a: E. Forcada Traver, *Historia anecdótica del campanario* [Fadrí], Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura, 1975, p. 29; J. AMADES, *Costumari català. El curs de l'any. Les carnestoltes. La quaresma. Setmana santa. El cicle pasqual*, 2ona ed. Barcelona, Salvat-Ed. 62, 1982, vol. II, p. 751; F.-R. TRANCHEFORT, *Los instrumentos musicales en el mundo*, Madrid, Alianza, 1985, pp. 14, 68; F. LLOP I BAYO, «Las campanas y las horas (Del tiempo en la sociedad tradicional)», *Kalathos*, 7-8, 1987-88, pp. 227-251; A. VERGARA MIRAVETE, *Instrumentos y tañedores. Música de tradición popular en Aragón*, Saragossa, L'Astral, 1994, p. 23; A. SÁNCHEZ BARRIO, «Las matracas de la catedral de Astorga», *Catedral*, 1995, (4), pp. 37-39.

70. Personalment en sóc testimoni i coneixedor del declinar dels tocs a la doctrina, rosari, butlla, avemaries, vespres, missa resada i solemne, del tercer diumenge de mes, els diferents tocs de difunts, aniversaris, d'ànimes, rogativa, a foc i dels actuals. D'altra banda, convé fer referència a la reforma litúrgica i interpretació radical del Concili Vaticà II, en alguns punts polèmica, que va buscar simplificar els actes litúrgics, descarregant-los de moltes adherències històriques. És cert però, que la senzillesa no és incompatible amb la solemnitat i la simbologia. La reforma litúrgica buscava un despullament de formes sobrecarregades, i anar al fet essencial. El problema és que no hi havia -ni hi ha- un coneixement de l'essència.

EN EL XCÈ. ANIVERSARI DE LA SEUA CONSTRUCCIÓ.
EL CAMPANAR DE VILAFRANCA I LES SEUES CAMPANES

de degradació especialment pel que fa tant al manteniment del rellotge, cúpula interior-exterior, parallams així com el seu interior sobretot de les escales, per la qual cosa no és d'estranyar allò de que «feia temor» pujar-hi.⁷¹ Per aquest motiu, es feu una mínima restauració iniciada a l'agost de 1989,⁷² la qual degudament continuada serà l'única manera de retornar a les campanes, la veu i l'alegria, i al campanar, la fesomia, ara perdudes. Pel que fa a les campanes, la intervenció de juliol de 1964 vista restrospectivament ha estat molt lamentable motiu pel qual mereixen una completa restauració per a recuperar la sonoritat original i la possibilitat d'efectuar més sovint tocs manuals així com evitar possibles trencaments.

Situacions idèntiques a la de Vilafranca, abundantíssimes arreu del País Valencià i a tot l'estat, han portat a importants canvis d'actituds, especialment de gent jove, amb l'objecte de mantindre els campanars i les seues campanes ben conservats i, que no només siguen decoració visual, recuperar una tradició que se'n va, ara insòlita i inusual a Vilafranca: la dels tocs tradicionals, una trivialitat esdevinguda art però de gran vigència i actualitat, i cada dia més prodigat, als diferents pobles d'Espanya.⁷³

Aquesta és la millor felicitació que li podem retre a la torre en el seu XCè aniversari, i a la campana *Nuestra Señora del Losar*, en el seu bicentenari, epilogada amb la interpretació d'alguns tocs històrics i tradicionals com regularment es fan des de 1997 per uns Amics de les Campanes⁷⁴ (grup

71. J. M. FALCÓ, *op. cit.* [nota 1], p. VII.

72. Pel que fa a les millores fetes –després de nomenar les persones de bona voluntat que altruïstament les portaren a termini: Rafael Monferrer, principalment, amb la col·laboració del rector Manolo Agost Segarra, i d'Antoni Prades Artola, Andrés Folch Cruz– cal anotar: 1. Restauració de les campanes (batalls, neteja i reparació dels motors de volteig –no els de repicament irremeiablement fets malbé del tot– i sistema elèctric; neteja i pintura de les truges; tractament contra la corca, floridura i rovell; greixatge i anivellació). 2. Neteja de l'interior del campanar. 3. Aprofitant la corretja de l'escala, refer totes les escales amb el corresponent passamà de forja, de 19,50 m –amb dues mans de pintura–, i una trapa metàl·lica (de dues fulles) per a la cambra de les campanes, millores que s'hi havien assolit a començament d'agost de 1990. 4. Arrencar les motlures dels angles SO i NO, les quals fragmentades estaven desprenent-se. Per tal de commemorar més solemnement el 80è aniversari de l'inici de l'obra i per la millora ressenyada, el 8 de setembre, dia de la Mare de Déu del Llosar, a les 9 del matí, seleccionats amb el títol *Decoro festa* des de la cambra de campanes es van interpretar els tocs tradicionals: *señal de las Ave María*, *señal de las almas*, *señal de truenos*, *señal de muertos sacerdotes* [clamor], *señal salve de los sábados*, *señal de misa conventual o maior en los días de fiesta* (=completas=visperas en dia de fiesta rigurosa) segons la consuetud del segle XVIII, tot precedint el vol de les quatre campanes a l'estil i seqüència tradicionals de Vilafranca (tres mecanitzades i una manualment) que tingué lloc mentre la processó discorria camí del santuari. Les campanes estaven vint-i-cinc anys sense tocar juntes (en l'actualitat el mecanisme elèctric només permetia el volteig de la campana grossa i la menudeta), i dels tocs i repics ni se'n saben quants. El sentir popular va estar ben diferent: la major part de la gent ni se'n va adonar i en tot cas «passaren», a uns altres els féu molta il·lusió poder escoltar les seues campanes en tan senyalada data, així com alguns veïns no tardaren en manifestar la seua disconformitat per l'inhabitual com estrany sonall. Malgrat tot, el fet es va comunicar pel propi bisbe Cases a l'homilia de la celebració litúrgica per ell presidida. Cf. R. MONFERRER, «Decoro...», *op. cit.* [nota 1].

73. A Vilafranca, es pogué comprovar el 19 d'agost de 1995 en un concert de campanes, el qual es basà en un diàleg interactiu entre els dos campanars, el portàtil del Gremi de Campaners Valencians en la plaça de l'Església, i el del poble realitzat per membres del Gremi. Començava el campanar del poble amb els tocs actuals i contestava el menut recordant l'antic *Tenal* o recull de tots del XVIII, replegats i estudiats per R. Monferrer. Vid. nota 1; F. LLOP I BAYO, *Tocs de campanes. Campanar de Vilafranca-campanar portàtil del Gremi de Campaners*, Vilafranca, 19 agost 1995, 6 pp.; F. LLOP I BAYO, «Vilafranca. Diàleg dels campanars», *Notícies del Gremi de Campaners Valencians*, (2), 1995, p. 8.

El 19 d'agost de 1998, amb motiu de l'enterro de Vicent Fabregat, l'escolà de la parròquia durant cinquanta anys, el vaig acomiadar amb la *señal de muertos sacerdotes* [clamor] –semivol seguit de la campana mitjana i batallades alternants de la menuda i la grossa–. No tinc memòria d'haver escoltat mai aquest toc, cf. R. MONFERRER, «*Beatus vir...*», *op. cit.* [nota 1].

74. Des de la festivitat de Pasqua del Llosar (1997) a hores d'ara i de forma prou regular de manera que es pot dir que aquest grup ja ben consolidat formen *Els Amics de les Campanes de Vilafranca*, alguns dels quals integrants de l'Associació Cultural Miralles del Carro (1997), agrupació que entre altres activitats contempla tocar les campanes: Òscar Vicente Carrasco, Joan Ramón Barreda Tena, Encarna Pitarch Ros, Miquel Àngel Pitarch i Ros, Pilar Forés Ros, Josep Vicent Tena Vicente, Emili Escorihuela Colom, Raül Sirvent Prades, Miquel Àngel Barreda Pons i Rafael Monferrer. Aquest grup, el dissabte 13 de novembre de 1999, va commemorar els dos cents anys de la campana de les hores amb un vol.

nascut i sorgit espontàniament al recer de les actuacions dutes a termini per un clínic d'hospital que ni sisquera hi resideix al poble), als sons dels quals fins la dena dels trenta del segle XX, s'ha regularitzat i ha transcorregut secularment la vida de Vilafranca ajudant a la població a estar en major tensió en l'espera.

Sones vox tua dulcis in auribus meis (Ct 2,14).

R.M. 8 setembre 1991

APÈNDIX DOCUMENTAL

NUEVA TORRE-CAMPANARIO DE VILAFRANCA DEL CID

1911. Desembre, 19. Vilafranca.

*Notícia de la construcció del nou campanar de Vilafranca segons testimoni manuscrit del rector mossèn Antoni Pitarch i Coll.*⁷⁵

Arxiu Parroquial de Vilafranca, *Libro de Cuentas* (1909-1922); pp. 153-170.

[P. 153] El año 1903, siendo Cura ecónomo de esta parroquia D. Angel Sales y Fabregat y Alcalde Presidente de este magnífico Ayuntamiento D. Antonio Tena y Tena, se procedió al derrumbamiento de la torre vieja á cargo del pueblo, por amenazar ruina.

En 1904, siendo Cura párroco de la misma D. Antonio Pitarch y Coll y Alcalde Presidente D. Cristóbal Centelles, se mandó hacer el plano de la nueva torre-campanario el cual se conserva en el archivo de esta Alcaldía.

Durante la Alcaldía de dicho señor Centelles, se hicieron gestiones, buscando la manera de recoger fondos para el levamiento de la nueva torre; se procedió a un reparto forzoso y éste murió en germen por [p. 154] las grandes dificultades que ofrecía entre las familias pudientes de la población. Se hicieron varias reuniones convocadas por el Sr. Alcalde con el mismo fin, dando todas ellas por resultado final el deshauciamiento.

En este pasivo marasmo permaneció Vilafranca hsta el año 1908 que, en fecha 18 de Julio, el indicado Sr. Cura párroco, después de maduro examen, convocó en el domicilio de D. Agustín Escuder pbro. de la misma, a todos los sacerdotes hijos de ésta presentes en esta población, que eran en número once incluidos el Cura y Coadjutor como forasteros, y les comunicó su pensamiento. Les leyó las bases que tenía de antemano formuladas con el fin de acumular recursos para el levantamiento de la nueva torre, y en el seno de la amistad y compañerismo les dio facultad para corregir, añadir ó quitar lo que estimaran conveniente de las bases presentadas para el mejor acierto de la empresa. El Sr. Cura, una vez aprobadas las bases, que son, como [p. 155] luego se dirá, les exhortó a que no se debía levantar aquella reunión sin prometer cada cual lo que buena y voluntariamente pudiesen con el fin de animar a todo el pueblo para secundar sus encendidos deseos. Por unanimidad acudieron tal exhortación dando por resultado la suscripción voluntaria siguiente:

75. En tota la transcripció s'ha respectat l'ortografia dels textos originals.

EN EL XCÈ. ANIVERSARI DE LA SEUA CONSTRUCCIÓ.
EL CAMPANAR DE VILAFRANCA I LES SEUES CAMPANES

D. Antonio Pitarch, Cura párroco	250,00 Ptas.
D. Luis Ferrer, Coadjutor	25,00 "
D. Felipe Tena y Tena	500,00 "
D. Juan Antonio Fabregat y Tena	250,00 "
D. Inocente Colom y Altava	200,00 "
D. Federico Guardiola y Colom	100,00 "
D. Agustín Escuder y Querol	100,00 "
D. Joaquín Vicente y Cortiella	80,00 "
D. José Vicente y Monfort	50,00 "
D. Juan Marín y Prades	40,00 "
D. Joaquín García y Dolz	5,00 "
Total	1.600,00 "

Levantada esta reunión con el mayor contento y satisfacción de todos los concurrentes, el Rvdo. Sr. Cura, con el asentimiento de todos sus compañeros, dirigióse visitar al Sr. Alcalde [p. 156] que lo era la sazón D. Bruno Monfort y Monfort con el fin de pedirle una reunión para el día siguiente, domingo, después de la misa mayor, en el salón de sesiones de la Casa Capitular, compuesta del Rvdo. Clero y magnífico Ayuntamiento, para tratar un asunto muy interesante para toda la población. El Sr. Alcalde accedió gustoso a la petición suplicada, y el día siguiente, en el sitio y hora anunciada, se tuvo dicha reunión. El Sr. Cura manifestó en buenas palabras el objeto de la misma y luego leyó las bases formuladas por el Rdo. Clero, que más abajo se pondrán con la suscripción voluntaria emitida por cada uno de los sacerdotes presentes.

«Magnífico Ayuntamiento

»En vista de la apremiante necesidad que tiene esta población de edificar la torre campanario y del unánime sentir de todos sus hijos y vecinos, el Rdo. Clero con todos los sacerdotes hijos de la misma que hay aquí presentes interesados como el que más en este asunto, con el fin de recabar los fondos [p. 157] necesarios para dicho objeto, de común asentimiento, han acordado la ilustrada deliberación de esta no menos interesada Corporación Municipal las bases siguientes:

»1ª Formar una lista de todos y cada uno de los vecinos de esta Villa juntamente con la de todos y cada uno de los ausentes hijos de esta naturaleza para anotar las suscripciones.

»2ª Estas, aunque voluntarias, serán públicas con el fin de interesar más y más los ánimos de todos los verdaderos amantes de su patria.

»3ª Para que el pago de la suscripción no resulte tan gravoso, se verificará por semestres, durante el tiempo de dos años.

»4ª Una comisión nombrada al efecto por las dos respetables corporaciones Municipal y del Rvdo. Clero, procederá a visitar a todos los vecinos de la población que por alguna causa no se hayan presentado voluntariamente a verificar la suscripción, para que, ante los [p. 158] comisionados manifiesten su voluntad.

»Para el cobro de la suscripción se nombrará una persona ó junta por las dos respetables corporaciones mentadas.

»6ª En el caso de que la suscripción no de el resultado apetecido y por ello hubiera necesidad de recurrir a un reparto forzoso, se tendrá en cuenta para ello la suscripción voluntaria; y en caso de superavit, las corporaciones antes indicadas, consultado el parecer de la mayoría de los suscritores, determinarán aquello que crean más conveniente.

»7ª Verificada la subasta según hay una junta nombrada al efecto por las mismas respetables corporaciones, se entenderá con el empresario para plantear las bases de edificación, pagos, fianza, etc.

»Los sacerdotes que suscriben esperan confiadamente ser secundados por parte de esa magnífica Corporación los vehementes deseos de que se hallan poseídos fin de que formando todos, clero y pueblo, un solo cuerpo animado [p. 159] del más ardoroso espíritu patrio, contribuyamos todos con la medida de nuestras fuerzas a borrar de nuestras frentes el ignominioso borrón con que se nos quiere humillar. Ocasión es ésta, hijos de Villafranca, de dar un solemne mentís a los que por la envidia nos desacreditan ocasión de las más propicias para decir a los pueblos comarcanos que la opulenta villa de Villafranca del Cid no es mezquina, no, antes al contrario, sabe cuando conviene, colocarla en su correspondiente atalaya para manifestar su generosa esplendidez.

»Villafranca del Cid 18 de Julio de 1908

»Antonio Pitarch pbro. Cura párroco

»Luis Ferrer pbro. Coadjutor

»Felipe Tena pbro.

»Juan Anto. Fabregat pbro.

»Federico Guardiola pbro.

»Inocente Colom pbro.

»Agustín Escuder pbro.

»Joaquín Vicente pbro.

»José Vicente pbro.

»Joaquín García pbro.

P.D.

[p. 160] |»Leandro Colom pbro.

»Ausentes |

|»Juan Marín pbro.

»Sr. Alcalde constitucional de Villafranca del Cid».

Por unanimidad se aprobaron las bases presentadas, por ambas Corporaciones.

Leída la suscripción voluntaria del Rvdo. Clero, rogó el Sr. Cura al Sr. Alcalde que iniciada la suscripción entre la Corporación Municipal, pero por causas de amistad y compañerismo se tomó tres días de tiempo para consultarlo con sus amigos, medida que creyó prudente y en medio de la mayor satisfacción y aplauso de todos se levantó la sesión.

Tres días después, o sea, el 21 del mismo mes de Julio, invitados personalmente por el Sr. Cura los mayores contribuyentes de esta villa que estaban en la población juntamente con las dos respetables Corporaciones antes mencionadas, se reunieron a las tres de la tarde en el [p. 161] salón principal de la casa habitada con su hermano D. Felipe Tena pbro. El Rvdo. Sr. Cura les manifestó en breves palabras el objeto de la reunión, se leyeron las formuladas bases que por unanimidad fueron también por todos aprobadas. Rogados por el Sr. Cura para empezar la suscripción, después de breves y amistosas discusiones se dio principio a la misma en la forma siguiente:

D. Manuel Monfort	500 Ptas.
D. Antonio Casanova	500 "
D. Vicente Monfort	500 "
D. Enrique Monfort	500 "
El mismo por la viuda de Antonio Tena	1.000 "
D. Fernando Gi	400 "
D. Juan Anto. Tena	400 "
Bruno Monfort	400 "
Celestino Aznar Tena	400 "

EN EL XCÈ. ANIVERSARI DE LA SEUA CONSTRUCCIÓ.
EL CAMPANAR DE VILAFRANCA I LES SEUES CAMPANES

D. Joaquín Colom	250 "
D. Saturnino Tena Escuder	250 "
D. Leandro Colom pbro	200 "
D. Francisco Tena, Diputado Provincial	150 "
D. Enrique Segura, Farmacéutico	150 "
D. Isidoro García	150 "
D. Evaristo Alcón, Médico	100 "

Algunos de los concurrentes negáronse por entonces la suscripción por creer que sus fortunas no podían compararse con las de los otros y lo [p. 162] suspendieron para mejor oportunidad.

Entre los principales contribuyentes que por su ausencia no concurrieron a la referida reunión y luego se suscribieron, se cuentan

D. Benjamín Tena	800 Ptas.
D. Antonio Tena	500 "
D. Felipe Colom	500 "
D. Vicente Armelles	150 "

Se acordó que, ante las referidas Corporaciones, Eclesiástica y Municipal y principales contribuyentes, fueran llamados por clases en el salón de la Casa capitular, todos los vecinos de esta población para que cada cual emitiera su voluntad para la suscripción, como se hizo así en efecto, y resultó satisfactorio.

También se acordó que el Sr. Cura visitase a las viudas pudientes de la población con el mismo fin de recabar de su voluntad aquello con que voluntariamente quisieran suscribirse y lo realizó con las siguientes

Sra. Carmela Tena	200 Ptas.
Sra. Eudivigis Tena	200 "
Sra. Irene Tena	125 "
[p. 163] Sra. Petronila Tena	125 "
Sra. Luisa Tena	125 "
Sra. viuda de Vicente Fabregat e hijas	200 "
Sra. Rita Tena	100 "

También que se encargara de suscribir a todos los sacerdotes hijos de ésta ausentes de la misma, como a todos los demás, los cuales contestaron satisfactoriamente, salvo raras excepciones.

Debe notarse que D^a. Albina Plana, de la casa de Centelles, se suscribió por 1.000 ptas.

La lista general de la suscripción con el plano de la torre se archivó en el de esta villa, pero el resultado total que arrojó fue de ptas. 21.093,12.

Con estos precedentes, se nombró una junta de obras por las dos repetidas corporaciones y principales contribuyentes, quedando por unanimidad constituida en la forma siguiente:

- Presidente: D. Antonio Pitarch pbro., Párroco
- Vocales: D. Bruno Monfort, Alcalde
- D. Francisco Tena, Diputado provincial
- D. Benjamín Tena Colom

D. Manuel Monfort
 D. Antonio Casanova
 [p. 164] D. Vicente Monfort
 D. Felipe Colom
 D. Enrique Monfort
 D. Antonio Tena

o sea los representantes de las autoridades eclesiástica, municipal, Diputado provincial y los del pueblo que se suscribieron de 500 pesetas en adelante. Como secretario de la Junta se nombró al mismo Ayuntamiento D. Bernardo Bernad, cargos completamente gratuitos.

La Junta nombró recaudador y depositario a D. José Fabregat que lo era también de los fondos municipales.

Bajo la dirección del Arquitecto D. Franco. Tomás y Traver, de Castellón de la Plana, se iniciaron los trabajos en el mes de Setiembre del mismo año 1908. En este año se hicieron los fundamentos hasta flor de tierra.

Por indicación y consejo del Sr. Arquitecto, la Junta de obras optó por subastar toda la sillería y llevar la obra por cuenta propia.

El día 6 de Mayo de 1909, se hizo la bendición y colocación de la primera piedra [p. 165] que con algunas monedas, diarios y lista de los señores que componen la Junta, incluido todo en una botella incrustada dentro de dicha piedra, se colocó, con la ceremonia del Sr. Cura presidente de la Junta, en el ángulo del chaflán más próximo a la puerta de la Iglesia.

La obra de la nueva torre-campanario, aparte de la sillería, está compuesta de piedra y cemento portland, todas las piedras de sillería están enlazadas unas con otras por gafas de hierro dulce, de modo que con el fundamento sobre el cual descansa, puede asegurarse que forma una masa compacta.

El día 7 de Setiembre de 1910, víspera de Nta. Sra. del Losar, patrona de esta villa, con la asistencia de la Junta y autoridades locales y de todo el pueblo, el Sr. Cura párroco, con la asistencia del Rvdo. Clero, bendijo solemnemente la terminada nueva torre-campanario echando luego al vuelo por vez primera los sonoros bronces con el aplauso de todo el vecindario.

Es cosa de notar que en una obra de tal [p. 166] importancia no haya tenido que lamentarse la menor desgracia ni tan siquiera el menor accidente de trabajo.

Antes de terminar la torre-campanario se agotaron los fondos de la primera suscripción y para recabar fondos con el fin de terminarla, acordó la Junta por unanimidad suplicar los suscritores un nuevo sacrificio, que se contribuyera con una cuarta parte más de lo suscrito voluntariamente, a lo cual contestaron la inmensa mayoría con un afectuoso aplauso.

A pesar del nuevo sacrificio faltaron todavía recursos para terminar la escalera interior y por no molestar ya más a los sufridos feligreses, convenimos entre el Sr. Cura y Sr. Alcalde pagar la mitad de lo que faltara cada uno, de fondos del Culto, previa autorización del Sr. Obispo, y del Municipio, previa la del Ayuntamiento.

Las campanas de la nueva torre son las mismas que había en la antigua.

A continuación va copiado el resumen de las cuentas presentadas por el Depositario D. José Fabregat una vez terminada la obra.

[P. 167] Cuentas que presentó D. José Fabregat recaudador y depositario de los fondos de la nueva torre-campanario de Villafranca del Cid.

EN EL XCÈ. ANIVERSARI DE LA SEUA CONSTRUCCIÓ.
EL CAMPANAR DE VILAFRANCA I LES SEUES CAMPANES

Importe de la suscripción voluntaria	21.093,12 Ptas
Depósito del contratista de la piedra de sillería	250,00 "
Cobrado de la madera y tornillos de los andamios	654,00 "
Por cemento vendido a particulares	81,15 "
Total	22.078,27 "
Bajas por defunciones duplicadas y recibos sin cobrar	491,75 "
Queda de ingresos	21.586,52 "
Ingresos del 5 semestre o sea de la cuarta parte más de la suscripción voluntaria	3.226,50 "
Recibos de este semestre sin cobrar	-56,25 "
Resultado de los ingresos de este semestre	3.170,25 "
<i>Data</i>	
Gastos para las obras a cargo de la Junta	14.491,78 "
Por la subasta de la piedra de sillería	10.540,17 "
Total	25.031,95 "
[P. 168] Resumen total	
Importe de los ingresos	21.756,77 "
Importe de los gastos	25.031,95 "
Déficit que resulta	275,18 "
Además, para terminar la escalera	120,75 "
Déficit total	395,93 "
Queda de cargo por cobrar de la suscripción voluntaria	491,75 "
Rdº. del 5º semestre o cuarta parte	56,25 "
Total por cobrar	548,00 "

En 18 de mayo de 1911 el depositario presentó las cuentas ultimando todo lo referente a la torre y resultó lo siguiente:

Déficit anterior según cuentas	395,93 "
Gastos ulteriores al déficit anterior	144,75 "
Déficit total	540,68 "
La cual cantidad se pagó entre el culto con autorización del Sr. Obispo y el pueblo, por partes iguales, resultando a cada parte la cantidad de	270,34 Ptas

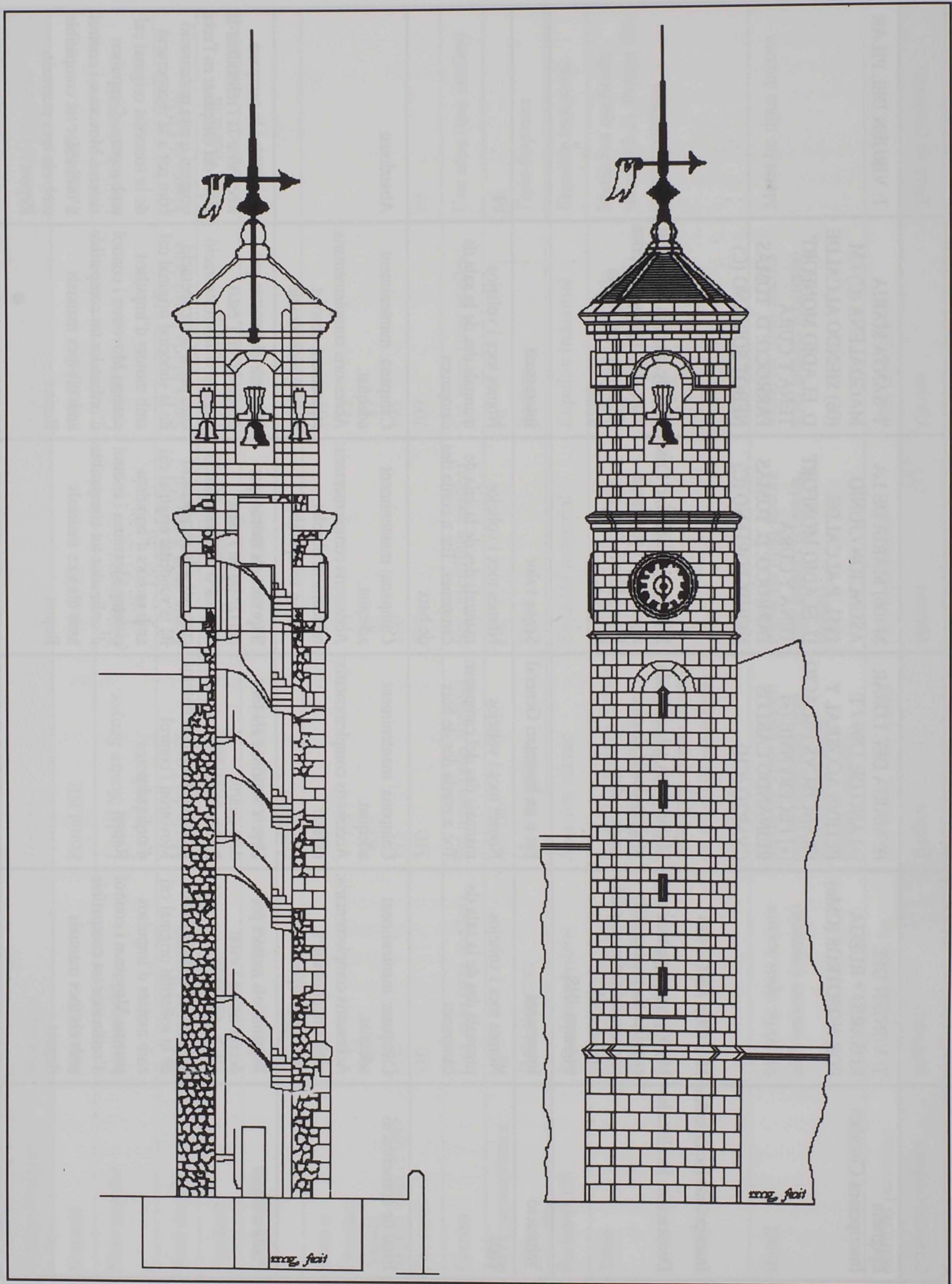
[P. 169] De las 548 ptas quedan por cobrar, nada se ha cobrado si se espera recibir. Villafranca del Cid 18 de Mayo de 1911. / Antonio Pitarch pbro. / C. Párroco [signat i rubricat].

El día 19 de Diciembre, a petición del Sr. Alcalde, el recaudador José Fabregat, se llevó los comprobantes de los gastos ocurridos en la torre campanario.

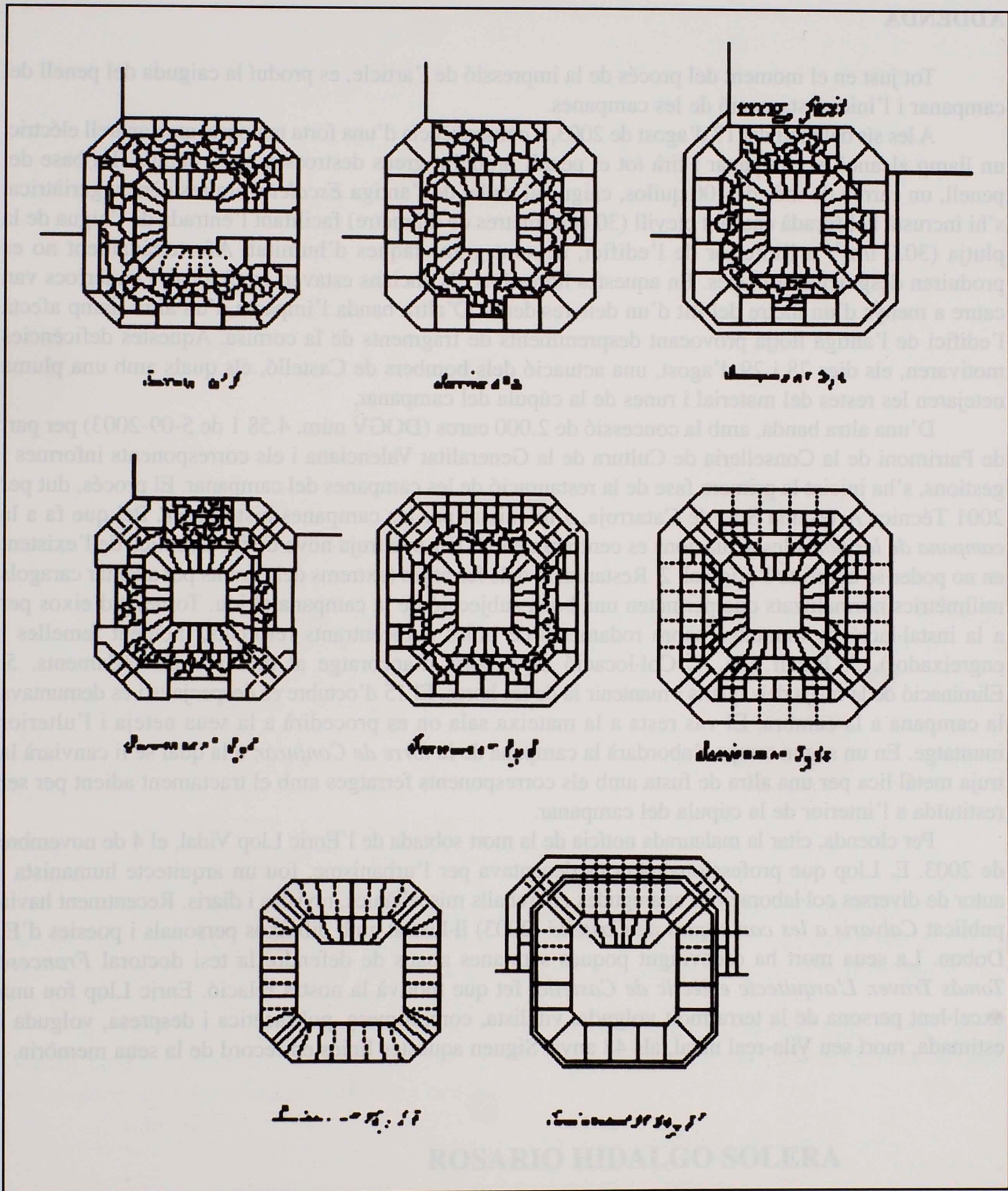
En la misma fecha me entregó un recibo de los gastos ocurridos entre poner el yugo a la campana que no tenía, reforzar la plazuela de la Iglesia y hacer la nueva gradería de la misma, gastos que convenimos pagarlos entre el Culto y el Municipio por partes iguales los cuales ascienden, según los recibos comprobantes, a la cantidad de 398,72 Ptas [p. 170] cuya mitad, sacada del Culto como consta en las partidas de data en el libro de cuentas del mismo, asciende a la cantidad de 199,36 Ptas. / Villafranca del Cid 19/12/1911. / Antonio Pitarch pbro. / C. Párroco [signat i rubricat].

<i>Característiques</i>	<i>Menudeta</i>	<i>Tercera</i>	<i>Mitjana</i>	<i>Grossa</i>	<i>Torre de Conjurar</i>
Situació	Portal SE	Portal NE	Portal NO	Portal SO	Portal NO
Nom popular	La menudeta	La del Nostre Senyor. La de les hores	La mitjana	La grossa	La de la doctrina
Nom de pila	Virgen del Rosario	María del Losar	María de la Asunción	Santa María Magdalena	Virgen del Pilar
Fundició	1915. València	1799. Vilafranca	1951. València	1951. València	1940. València
Campaner	Atribuïda a V. Roses de València	Pere Acorral i Francesc Apalacio	Salvador Manclús	Salvador Manclús	V. Roses
Boca ø	60	80	94	107	
Grossària	6	7,5	10	12	
Alçada	50	65	82	87	
Alçada total (truja)	120	175	190	195	
Pes (quilos)	110	310	567	709	70
Corona	Una ansa (tres anelles)	Set anses (nou anelles)	Set anses (nou anelles)	Set anses (nou anelles)	Una ansa (tres anelles)
Nota característica	Re	Si - Do	La	Fa	Mi
Veü	Tiple-Soprano	Mezzosoprano	Tenor	Baríton	Tiple-Soprano
Forma-perfil	<i>Esquilón</i> industrial	<i>Esquilón</i> clàssic	<i>Esquilón</i> industrial	<i>Esquilón</i> industrial	<i>Esquilón</i> industrial
Truja	Metàl·lica quebrada, simple (2-2). Politja (03) tracció continua	Fusta de carrasca (quatre travesses), amb dues barres metàl·liques de contrapés, quatre tirants (4/ 4/4). Eix recte sense coixinets	Metàl·lica quebrada (2/2-2/2). Politja (03) tracció continua	Metàl·lica quebrada (2/2-2/2). Politja (03) tracció continua	Metàl·lica quebrada, simple (2-2). Politja (03) tracció continua
Batall	Metàl·lic tipus àncora amb tensors (corretja)	Metàl·lic tipus àncora, canya octogonal pera allargada i forat (corda i soquet)	Metàl·lic tipus àncora amb tensors (corretja, soquet)	Metàl·lic tipus àncora amb tensors (corretja)	Metàl·lic tipus àncora
Martells percussor	(08) repicaments fet malbé i obsolet	(05) hores, (08) quarts	(08) repicament	(08) repicament	

<i>Característiques</i>	<i>Menudeta</i>	<i>Tercera</i>	<i>Mitjana</i>	<i>Grossa</i>	<i>Torre de Conjurar</i>
Epigrafia Inscripcions Circulars	T: VIRGEN DEL ROSARIO * RUEGA POR NOSOTROS (CMo)	H: MARIA DEL LOSAR [*] AÑO DE 1799 / T: PETRVS ACORRAL Y FRANCISCVS PALACIO [*] FECERVNME [*] REINANDO CARLOS CVARTO (CH)	M (06) MARIA DE LA ASUNCIÓN / JUNIO 1951. P ALCALDE D. ELADIO MONFORT TENA Y CURA PARROCO: D. TOMAS NEBOT SORIANO (C)	T: SANTA MARIA MAGDALENA (C) / M (06) SIENDO ALCALDE D. ELADIO MONFORT TENA Y CURA PARROCO: D. TOMAS NEBOT SORIANO (C)	T: VIRGEN DEL PILAR
Inscripcions localitzades	M-P (00): AÑO 1915				
Decoracions localitzades	M (00) creu rematada amb estrelles sis puntes. (03) cor coronat (06) anagrama Maria, (09) trigramma JHS.	M (00): creu calvari alada sobre pedestal de cinc graons, alat	M (00): crucifix amb Crist agonia, (03) anagrama Maria Reina, (09) marca de fàbrica	M (00): crucifix amb Crist mort, (03) marca de fàbrica (09) anagrama Maria Reina	
Valoració	Interessant	Per a un Inventari General	Sense valor	Interessant	
Tocs	Només tocs i voltejos manuals des de la sala de campanes	Només tocs i voltejos manuals des del campanar. Toc a corda des de baix	Només tocs i voltejos manuals des de la sala de campanes. Toc a corda des de baix	Només tocs i voltejos manuals des de la sala de campanes	
Estat de conservació	Campana: manteniment adequat. Accessoris complementaris: repicament obsolet. Volteig recuperable	Campana: manteniment adequat. Accessoris complementaris: regular	Campana: manteniment adequat. Accessoris complementaris: repicament obsolet. Volteig recuperable	Campana: manteniment adequat. Accessoris complementaris: repicament obsolet. Volteig recuperable	Abandonat
Pauta a seguir	Suprimir els motors per deixar-ho en l'estat original o una restauració com per a la recuperació de la sonoritat original cal amb motors d'impulsos sistema Movotron i control d'ordinador tot compatible amb els tocs manuals Repret	Urgeix suprimir els tocs dels quarts Restauració com cal amb motors d'impulsos sistema Movotron i control d'ordinador Repret	Suprimir els motors per deixar-ho en l'estat original o una restauració com per a la recuperació de la sonoritat original cal amb motors d'impulsos sistema Movotron i control d'ordinador tot compatible amb els tocs manuals Repret	Suprimir els motors per deixar-ho en l'estat original o una restauració com per a la recuperació de la sonoritat original cal amb motors d'impulsos sistema Movotron i control d'ordinador tot compatible amb els tocs manuals Repret	Desmuntar la campana. Recuperar-la i rehabilitar-la al joc del campanar en l'estat original o una restauració com per a la recuperació de la sonoritat original cal amb motors d'impulsos sistema Movotron i control d'ordinador tot compatible amb els tocs manuals. Repret

EN EL XCÈ. ANIVERSARI DE LA SEUA CONSTRUCCIÓ.
 EL CAMPANAR DE VILAFRANCA I LES SEUES CAMPANES

Secciones horizontales

ADDENDA

Tot just en el moment del procés de la impressió de l'article, es produí la caiguda del penell del campanar i l'inici restauració de les campanes.

A les sis del matí del 17 d'agost de 2003, a conseqüència d'una forta tempesta amb aparell elèctric, un llamp alcançà el campanar i tirà tot el penell produint greus destrosses en la cúpula. La base del penell, un carreu de més de 100 quilos, caigué al teulat de l'antiga *Escoleta*, ara residència geriàtrica, s'hi incrustà i el foradà causant clevell (30 centímetres de diàmetre) facilitant l'entrada de l'aigua de la pluja (30.0 l/m²) a l'interior de l'edifici, deixant grans taques d'humitat. Afortunadament no es produïren desgràcies humanes. En aquestes hores tots els ancians estaven en el local, i enderrocs van caure a menys d'un metre del llit d'un dels residents. D'altra banda l'impacte d'un altre llamp afectà l'edifici de l'antiga llotja provocant desprendiments de fragments de la cornisa. Aquestes deficiències motivaren, els dies 28 i 29 d'agost, una actuació dels bombers de Castelló, els quals amb una pluma netejaren les restes del material i runes de la cúpula del campanar.

D'una altra banda, amb la concessió de 2.000 euros (DOGV núm. 4.58 1 de 5-09-2003) per part de Patrimoni de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana i els corresponents informes i gestions, s'ha iniciat la primera fase de la restauració de les campanes del campanar. El procés, dut per 2001 Técnica Artesanía S.L. de Catarroja, s'ha iniciat per les campanes històriques. Pel que fa a la *campana de les hores* les actuacions es centraran en: 1. Fer una truja nova de fusta rèplica de l'existent en no poder-se aprofitar l'original. 2. Restauració dels ferratges (extrems dels tirants per adaptar caragols milimètrics normalitzats que permeten una bona subjecció de la campana al jou. Tornejat d'eixos per a la instal·lació de muntatge sobre rodaments de boles autocentrants reforçats, incloent femelles i engreixador). 3. Batall nou. 4. Col·locació de suports d'ancoratge al mur per als rodaments. 5. Eliminació de la maça dels quarts i mantenir la de les hores. El 15 d'octubre es despenjava i es demuntava la campana a la cambra. El vas resta a la mateixa sala on es procedirà a la seua neteja i l'ulterior muntatge. En un segon temps s'abordarà la campana de la *torre de Conjurar*, a la qual se li canviarà la truja metàl·lica per una altra de fusta amb els corresponents ferratges amb el tractament adient per ser restituïda a l'interior de la cúpula del campanar.

Per cloenda, citar la malaurada notícia de la mort sobtada de l'Enric Llop Vidal, el 4 de novembre de 2003. E. Llop que professionalment es decantava per l'urbanisme, fou un arquitecte humanista i autor de diverses col·laboracions aparegudes en treballs miscel·làtics, revistes i diaris. Recentment havia publicat *Calvaris a les comarques de Castelló* (2003) il·lustrat amb dibuixos personals i poesies d'E. Dobon. La seua mort ha esdevingut poques setmanes abans de defensar la tesi doctoral *Francesc Tomás Traver. L'arquitecte eclèctic de Castelló*, fet que motivà la nostra relació. Enric Llop fou una excel·lent persona de la terra molt volguda, vitalista, compromesa, polifacètica i despresa, volguda i estimada, morí seu Vila-real natal, als 48 anys. Siguen aquestes línies en record de la seua memòria.